

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ashirboyev Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

**O‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishi talabalari
uchun**

TOSHKENT-2013

“O‘zbek dialektologiyasi” bo‘yicha tayyorlangan ushbu qo‘llanma o‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan.

Taqrizchilar: **T.Enazarov**, filologiya fanlari doktori(O‘zMU)
S. Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

Qo‘llanma Nizomiy nomidagi TDPUning o‘zbek tili va adabiyoti fakulteti Ilmiy kengashining 2012 yil 28 dekabrda yig‘ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Nizomiy nomidagi TDPU

I bo'lim

Kirish

“O‘zbek dialektologiyasi” o‘zbek shevalarini o‘rganadigan fandır. Dialektologiya so‘zi grek tilidan olingan bo‘lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to‘grisidagi bilim degan ma‘noni bildiradi. O‘zbek dialektologiyasi o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalishi chegaralarini o‘rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma‘naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda sheva tushunilishi haqiqatga yaqindir. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz I.A. Karimovning: *“Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir”*¹ - degan so‘zlarini eslash o‘rinlidir.

O‘zbeklar hozirgi O‘zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg‘oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg‘uristonida va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o‘zbek tili bo‘lsa-da, o‘ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishlari bo‘lib, uni o‘rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo‘lajak til va adabiyot o‘qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Bu fanni o‘rganishdan maqsad o‘zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to‘la ma‘lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to‘g‘risida tasavvur hosil qilish;
- o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma‘lumot berish;
- shevalarni o‘rganish metodlari to‘g‘risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma‘lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilishdir;
- adabiy til va sheva munosabatlari to‘g‘risida tushuncha hosil qilish; maktab, akademik litsey va kasb-hunar ta‘limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy tayyorlash.

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2009, 6.85.

Mavzu: O‘zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari.

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. O‘zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
3. O‘zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi.
4. O‘zbek shevalarini o‘rganish metodlari.

Matn

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

O‘zbek tili boshqa turkiy tillardan ko‘p shevaliligi bilan farqlanadi. O‘tgan tarixiy davr ichida o‘zbek shevalari to‘xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo‘llanadiki, ularning lug‘aviy va terminologik ma‘nolarini bilish albatta zarurdir.

Sheva forscha **ravish, tarz, yo‘sin** degan ma‘nolarni bildirib, fanda biror tilning o‘ziga xos leksik, fonetik va **grammatik** xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik territoriyaga oid **qismini** anglatadi.

Dialekt so‘zi grekcha bo‘lib, **sheva** degan ma‘noni anglatib (aslida **qabila tili** demakdir), aksariyat til xususiyatlari o‘xshash bo‘lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so‘z bo‘lib u ham **ravish, tarz, yo‘sin, sheva** ma‘nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o‘zbek tilining taraqqiyotiga asos bo‘lgan sheva va **dialektlarning** eng yirik to‘dasini anglatadi.

O‘zbek tili o‘z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular quyidagilar:

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi. Bu lahja tarixan qarluq urug‘larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi tukyu(turk) qabila birlashmasiga mansub bo‘lib, uzoq o‘tmishda Oltoyning g‘arbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552 yilda) g‘arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung‘oriyani, Mo‘g‘ul tog‘ining janubiy yon bag‘ridan to Ile daryosining shimoligacha

bo'lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini egallagan edilar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta territoriyada hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo'lgan. Qarluqlarning tili shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy til bo'lib qolgan.

Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo'lgan territoriyada qarluqlar bilan birga **chigil, xalaj, yag'mo** qabilalari ham yashaganlar. **Uyg'urlar** ham qarluqlar tarkibida bo'lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar².

Mazkur lahja vakillari asosan shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha qarluq lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalarigina mustasnodir.

Qipchoq lahjasi. Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xo'qonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular kimak//imak(yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrlarda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi Respublikalari territoriyalarida istiqomat qiladilar³.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

O'g'uz lahjasi. Qadimda o'g'uzlar Ile daryolari bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar⁴. Keyinchalik g'arbgacha qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida,

² Bu ma'lumotlar K. Shoniyozovdan olindi. Qarang: Шониев К. Карлуки и уларнинг тили хақида айрим мулохазалар.// Адабиётшунослик ва лингвистик масалалари.- Тошкент:ФАН, 6.481-490.

³ Bu haqda qarang: Шаниязов К. III К эвической истории узбекского народа. Ташкент:Фан,1974, с.42-

⁴ Шаниязов К.Ш. Ко'сатилган асар, 5-67

Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

Har bir lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari V.V. Reshetov klassifikatsiyasida beriladi.

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida *dialekt va sheva*(*2080p*) terminlariga ko'proq murojaat qilinadi.

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to'grisida ham fikr yuritiladi, ya'ni *mahalliy dialektlar va ijtimoiy dialektlar*. Mahalliy dialekt umumhalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda muayyan guruhdagi shaxslarning umumhalq tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga ega emas. Ijtimoiy dialektida shevaga oid so'zlar ham ba'zan qatnashishi mumkin.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o'rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar tili *sotsiolingvistikaning* ob'yektidir.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof. E.D.Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga bog'liqdir. Prof. V.V.Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, urug'lari, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tili dialektal o'ziga xosligiga qadimgi urug' va qabilalar tilining turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va

dialekt xususiyatlarining tobora qat'iy lashishiga aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan. Tarixchi olim K. Shoniyozevning ko'rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan chigil, xalaj qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgush qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar qarluqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga atiqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «**Hozirgi o'zbek tili**» fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, «**Qadimgi turkiy tib**», «**O'zbek tilining tarixiy grammatikasi**», «**O'zbek adabiy tili tarixi**» fanlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlarni olish o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

O'zbek dialektologiyasi **geografiya** fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan territoriyaning ko'lami, aholining miqdori, shu territoriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham to'planadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi **o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, san'ati** fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni **zamonda**, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o'z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun amaliy ahamiyat ham kasb etadi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

O'zbek shevalari hozirga qadar o'zbek adabiy tiliga qiyosan o'rganib kelindi va bunda **tavsifiy va qiyosiy** metoddan foydalanilgan. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda o'rganildi hamda boy material to'plandi. O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan **qiyosiy - tarixiy metod**dan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra o'zbek shevalari materiallari «Devonu lug'atit turk», «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi. Shuningdek, o'zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o'rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o'zbek tilidagi til birliklarini **invariant - variant munosabatida o'rganish** jarayonida o'zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda (qarang: Nabieva D. A. O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant - variant munsabati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati., T. 1998).

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga ataladi?
2. Dialekt deb nimaga ataladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganilgan?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

Tayanch tushunchalar:

O'zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] - o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] - o'zbek tilining kichik ritoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt [dialect] - o'zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja [dialect] - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Qarluq - chigil - uyg'ur lahjasi [Karluq - chigil - uygur dialect] - o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug' - qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchok dialect] - o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

O'g'uz lahjasi [Uguz dialect] - o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method] - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy - tarixiy metod [comparative historical method] - tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Diakritik belgilar.

Matn

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.

Transkripsiya lotincha *qayta yozish* degan ma'noni bildiradi. Transkripsiyaga ta'rif: «Jonli so'zlashuv tilidagi (shevalardagi) konkret nutq tovushlarini (fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi». Bu ta'rif ayni o'rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V.Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari garchand V.V.Reshetov transkripsiyasiga asoslansalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulyatsion-akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani **transliteratsiyadan** farqlash zarur.

Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag'darishni bildiradi. Masalan, arab yozuidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari ham bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini va ba'zi ishoralarni belgilashda qo'llanadi.

Translyatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun yetarli bo'lmaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko'rsatish uchun kifoya bo'lmaydi. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va h. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Unli **tovushlarni ifodalashda qo'llaniladigan transkripsion belgilar**. Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida ayniqsa fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida qo'llanadi. "dj" lovchi shevalarda: **ana, ata, bala**.

ə(ə) - aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: **əka, əna. ũəshə**. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

ƶ(ƶ) - orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qoʻllanadi: ƶl, ƶsh, bƶl.

e(e) - old qator, oʻrta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha oʻzbek shevalarida qoʻllanadi: *el, bel, ÷el, kel*.

и(и) - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, choʻziqroq talaffuz qilinadi. Barcha oʻzbek shevalarida mavjud: *ush, tui* (Buxoro). *bul* (Fargʻona)

Ы(ы) - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, choʻziqroq talaffuz qilinadi: *qыз, qыйыq* Bu unli singarmonizmli oʻzbek shevalarida talaffuzda bor.

Ъ(ъ) - indifferent, shahar shevalarida tarixan и va Ы unlilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil boʻlgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda и unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan tovushni bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *bƶrdъ, kъrgъn*; singarmonizmli shevalarda: *keldъ, ÷ettъ bъr*.

ь(ь) - Ы unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qoʻllanadi: *bardъ, tьgʻъn, bьqъn*.

у(у) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha oʻzbek shevalarida qoʻllanadi: *by, yl, yn*.

У(у) - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yoʻqotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qoʻllanadi: *kyl, bygъn, tyn*.

О(о) - orqa qator, oʻrta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha oʻzbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf. oʻt), *qol* (adabiy orf. qoʻl), *oq* (adabiy orf. oʻq), *toq* (adabiy orf. toʻq).

Ө(ө) - old qator, oʻrta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *bөt* (moq), *kөл, һөмөр* (hunar), *bөldө* (adabiy orf. boʻldi). Singarmonizmli oʻzbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qoʻllanadi.

Е(е) - tadqiqotchilarning koʻrsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi. U ə va e unlilariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, oʻrta-keng, lablanmagan: *ke(l)* - Iqon. *gel*-Xorazm. Bu maʼlumot koʻrsatilgan shevalarda oʻz kuchini yoʻqotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *neme*(nima), *qeneqe*(qanaqa), *Helmaxъn ettәmәn kemedъ* (Halimaxon erta bilan kelmadi).

3. Undosh tovushlarda qoʻllaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda asosan joriy alifbodagi undosh harflardan foydalaniladi. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va oʻziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qoʻllaniladi. Ular quyidagilarda koʻrinadi:

й - lotin alifbosidagi y undoshi oʻrnida qoʻllanadi: *syüynch, kyüynchäk*

дж - dj – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

н - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfogrifiyasi - **ng**.

в - lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w - lab-lab tovushini ifodalaydi cyw, qywmaq kabi soʻzlarda qoʻllanadi.

ф - lab-tish tovushi uchun qoʻllanadi va asosan oʻzlashgan soʻzlarda uchraydi.

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat oʻrinlarda turkiy taqlidiy soʻzlarda qoʻllanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qatʼiy emas.

Diakritik belgilar.

: (ikki nuqta) - tovushning choʻziqligini bildiradi.

´ (akut) - belgining oʻng tomoniga qoʻyilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qoʻyilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < - bir tovushning ikkinchisiga oʻtishini koʻrsatadi.

II - ikki tovush yoki soʻzning parallel qoʻllanishiga ishora qiladi.

() - qavs ichidagi harf baʼzan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] - katta qavs matndagi boʻgʻin, soʻz, transkripsiya qilingan soʻzlarni ajratib koʻrsatishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unilarni ifodalashda qaysi belgilar qoʻllanadi?
4. Orqa qator unilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?

5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?

6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Velyarizatsiya [velarization]- undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi[diacritic mark] - harflarga qoʻshimcha ravishda qoʻyiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog [dialectologist]- shevashunos, shevani oʻrganuvchi olim.

Indifferent [indifferent]- oraliq tovush.

Palatalizatsiya[palatalization] - undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription]- yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya[transliteration] - matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga koʻchirish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi[transcriptional mark] - har bir nutq tovushi uchun qoʻllaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya [Phonetic transcription]- konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya [Phonemic transcription]- tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi!

Mavzu: Lingvistik geografiya.

Reja:

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.
2. Lingvistik geografiya tamoyillari.
3. O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.

1. **Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.** Bu termin **lingvistika - tilshunoslik va geografiya** kabi qismlardan iborat.

Lingvistik geografiya sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta (xarita)da, aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir.

Boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. **Izoglossa** lotincha **izo** - teng, **glossa** - til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar o'xshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. **Lingvistik geografiya tamoyillari.** Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o'rganilayotgan shevaning aholi geografiyasini aks ettiruvchi **xaritasi** uchun asos bo'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari **raqamlari** belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziq'larni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

3. **O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.** Bu soha o'tgan asrlarda Evropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda **fransuz dialektologi** Jyul Jil'eron butun Fransiyani velosipedda aylanib **chiqib**, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan. Bu sohada Sh.Shoabdurahmonov, A.Jo'raev,

Q.Muhammadjonov, A.Shermatov, Y.Ibrohimovlarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh.Shoabdurahmonov O‘zbekistonda birinchi bo‘lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q.Muhammadjonov shimoliy o‘zbek shevalarini, A.Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y.Ibrohimov va Z.Ibrohimovalar Orol bo‘yi o‘zbek shevalarini, N.Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

Lingvistik geografiya nima?

O‘zbek shevalari atlasini deganda nimani tushunasiz?

O‘zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas [Atlas]- sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o‘quv quroli.

Izoglossa [izogloss]- til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya [linguistic geography, dialect geography]- o‘zbek shevalarini o‘rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o‘rganadigan soha.

1. Карлук-чигил-уйгур лаҳжаси
2. Уғуз лаҳжаси
3. Қипчоқ лаҳжаси

Mavzu: O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O‘zbek shevalarining unli va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonuniyatlar.

Matn

O‘zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O‘zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o‘ziga xosligi jihatidan o‘zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o‘xshashliklarga ham ega bo‘ladi.

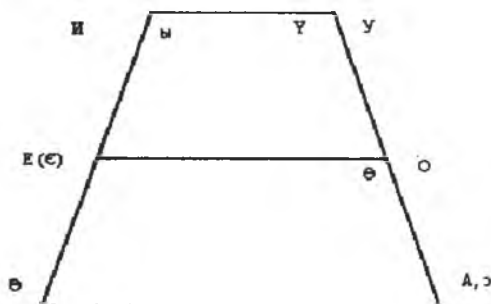
1. Unli va undoshlar tizimi.

O‘zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha etadi, degan ma’lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o‘rganilar ekan, ulardagi

fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar tizimi(vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda oltitadan o'ntagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida Ў, е, э, ɔ, о, у Samarqand shevasida Ў, е, э, а, о, у unllari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Sariosiy kabi shevalarda ɔ unlisi bilan birgalikda а unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11 ta (а, е, э, и, Ў, Ы, ь, о, Ө, у, Ү) unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11 ta unli tovush qayd qilinadi.

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm) haqida. O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda **b(б), p(п), v(в), m(м), t(т), d(д), s(с), ch(ч), dj(дж), sh(ш), n(н), l(л), r(р), й, k(к), g(г), h(х), x, q(қ), h(х)** undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda **ц** undoshi **s(ts)** bilan, **j** (sirgaluvchi bolsa ham) undoshi **dj** kabi tallaffuz qilinadi. **ф** undoshi undov va taklidiy so'zlarda aynan talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa **p**, ba'zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi. **h** undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillarga 'xos bo'lgan undoshlar shevalarda o'zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

3.Fonetik qonuniyatlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.Bogoroditskiyning fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqli'dir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi.

Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonuniyat faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi, ya'ni so'zning dastlabki bo'g'inida **a, y, o, ы(ь)** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi va so'zda **q, g', x** chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida **ə, e, и(ъ), ө, ү** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi, bunda **k, g** undoshlari kelishi ham mumkin.

2. Labial singarmonizm. Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining «temir qonuni» hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi.

Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab ohangi qonuni so'zning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda siyrak uchraydi: *syūynchъ, koryndъ*. Namangan shevasida *boluptu, korypty* va boshqalar.

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin. Masalan: qipchoq shevalarida *barag'ay* (bora qol), *kelag'ay* (kela qol) **-g'ay** affiksining varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'sunmaydi va h.k. Buning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unlilar assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Bu qonuniyatga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: **son – sənə, йosh – йəshə**.

Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar; **мол – mə'lm, сол – sə'lysh, нок – nəк, тай – tə'yn**.

ТОПУ
kutu17onasi

У-7848/1

Assimilyatsiya. Odatda assimilyatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilyatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so'ng to'liq va to'liqsiz assimilyatsiyaga bo'linadi.

Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilyatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilyatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: **Qarshi**, *Shahrisabz sh.*, ad. orf. *oldi*), *syvnb* (*Toshk.* Ad. orf. *suveni*), *boddb* (bo'ldi - *Shahrisabz*). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: *oshgan* - *oshkan*, *ishga* || *ishka* (*Tosh.*), *bzdb* (*bizni/bizning-Toshk. vil. va boshq.*), *ozmnbn* (o'zimdanda - *Xorazm.*) To'liq regressiv assimilyatsiya: *gorgammn* (*Xorazm.*) *allas* (*atlas-Samarqand*)

Dissimilyatsiya. so'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilyatsiyadir: *zarar* - *zalar*, *devor* - *devol*, *anjir* - *anjir*,

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldinga so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi: *mag'an ber* || *mag'amber* yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: *bolak adam* || *bolagadam*, *hayron bo'ldim* - *hayrdm bollbm*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: *yubordi*//*djuvordb* (qipchoq), *sabr qildi*//*savbr qeldb* (*Xorazm*).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liqdir: *suyak* (ad. til) - *cyhag* (*Namangan*), *qarg'a* (ad. til) - *g'arg'a* (qipchoq),

Metateza: qipchoq shevalarida: *payrat*//*faryod*, *qonshi*//*qo'shni*, *qyrmysqa* (*qumursqa*).

Reduksiya: *k(τ)sh(τ)*, *ket(τ)vur*, *Shar(τ)p*

Eliziya: *bo:san(l)*, *be:san(r)*.

Unlilarning orttirilishi: qipchoq shev. *ylau* (*loy*), *lapb* (*lof*).

Undoshlarning orttirilishi: *hayvan* (*ayvon*), *dyvchar* (*duchor-qipch.*), *neuchb* (*necha*).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy

tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: *tu:sh, a:d, ba:sh, dy:z. du:rb* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'iniga tushishi xususiyati bilan bog'langan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi.

Ikkilamchi choziqlik. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: *sandy:, o r t ɔ: (Toshk.o'rtoq) bo:(bo'l), a: (ol - shim.o'z. shev.),* Namangan shevalarida; *te:məs(tegmas), lə:lə:(laylak.* Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi.

Uchlamchi cho'zoqlik. Emfatik cho'ziqlik hozirgi-kelasi zamon fe'llarida uchraydi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi - ə va boshqa shakllarda ishtirok etgan ə unlisi odatdagidan ko'ra cho'ziq (ikkilangan cho'ziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida «y» undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affiksidadagi ə unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: *bilmə::üma:: (bilmayman), bomə::d̄ (bo'lmaydi), mə: ətmə::mə (men aytmayman), sə: bilmə::sə: (sen bilmaysan)*

Diftonglar. Singarvonzimli shevalarda(qipchoq, o'g'uz lahjalari) diftong hodisasi uchraydi. Adabiyotlarda uning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi, ya'ni so'z boshida va so'z ichida(o'rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi.

O'zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush (hozirgi o'zbek tilida i, y, v unlilari, transkripsiyada ъ, й, в) unsurlari qoshiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi.

Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa ko'proq, o'g'uz shevalarida kamroq bo'lsa-da, qo'llanishda bor: *ekъnchъ 'eshkъ, : 'ekъ, 'oūnap.* Diftongning ikkinchi turiga ko'ra, artikulyatsiyada ekskursiya va to'xtamda asosiy tovush talaffuz etiladi-da, rekursiyada y(transkripsiyada й) tovushi o'ttiriladi: *ty^ūsh (tush), sy^ūt (sut).*

O'zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

^ūe : ^ūekъ (ikki), ^ūenə(ena), ^ūelyv (ellik).

^yo : ^yorta (o'rta), ^yoūla (o'yla).

^yə : ^yordək(o'rdak), ^yət(o'tmoq).

^vo : ^von (o'n), ^voū (uy).

^y : ^yky^ūz (kuz), ^yky^ūt (kutmoq)

^и//^ы : ^иty^ūt (titmoq), ^ыqy^ūz (qiz).

Kontrast (juft) unlilar: singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: и - ы, ь - ъ, Ө - о, ү - у, а / ɔ - ə. Bundan faqat e(е) unlisigina mustasno.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi: *toppb'* (Toshkent) - *doppb'* (ad.til), *kel* (ad.til) - *gəl* (Xorazm), *tog'rb* (Toshkent) - *do:rb* (Xorazm), *yo'l* (Toshk.) - *djo'l* (qipchoq), *shu* (ad. til) - *sho* (qipchoq), *choy* (ad. til) - *chəy* (qipchoq) *bədanə* (Turkiston) - *bedana* (ad. til) Bu kabi so'zlardagi t/d, k/g undoshlari mosligi namoyon bo'ladi. Bu, ayniqsa, arab tilidan o'zlashgan so'zlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Arab tilidagi ayn harfi bilan ifoda etiladigan tovush g' undoshiga mos keladi: *səg'ət*, *shəg'ər* (soat, she'r. Toshk.).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
9. Diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm [vocalizm]- unlilar tizimi.

Konsonantizm[konsonantizm] - undoshlar tizimi..

Fonetik qonuniyat [phonetic laws]- o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisalar.

Singarmonizm [singarmonizm]- unlilar uyg'unligi.

Lingval singarmonizm[lingual singarmonizm] - old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singarmonizm [labial singarmonizm]- lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilyatsiya[assimilation] - unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilyatsiya [dissimilation]-undosh tovushlardagi noo'xshashlik
Unlilar cho'ziqligi [length of vowels]- unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphthongoid]- bir tovushda ikkinchi bir tovush e'kskursiyasining bo'lishi.

Kontrast unli [Contrast vowel]- old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi [correspondence of sound]- so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush o'zgachaliklari.

Mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari.

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. O'zbek shevalarida fe'l shakllari.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob'yektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini qayd qilish mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda **lar//lär//nar//nä//när//nä//när//lä//lä//la//där//dar//tar//tär** kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun **-lär** arxivariant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi. **-lä** affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo'llanadi: *yülä* (uyilar), *qo'ylülä* (qo'yinglar) *gyllä* (gullar) *gynlä//gyllä* (kunlar). **-nä** affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: *yüñnä* (uyinglar), *qo'ylüñnä* (qo'yinglar). **-la** varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: *qyzla* (qizlar), *yla* (ular). **-ä//är** affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qo'llanadi: *bözä* (bizlar)// *bözär* (bizlar). Qipchoq shevalarida: *djyzymnä* /*mehmannar*, *djögütä* /*lo'uyndar*, O'zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida qo'sh ko'plik shakli qo'llanadi: *bylalar*, *shylalar* (aynan: *bu+lar+lar*, *shu+lar+lar*)

-lär affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida **xurmat** ma'nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko'plikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida – **lug**, affiksi oz,

oʻy kabi soʻzlarga qoʻshilib, koʻplik. jamlilik maʼnolarini anglatgan: *ozlugʻ*, (*oʻzlari*), *oʻylugʻ*(*uydari*); *-gʻ* affiksi shaxsni bildiruvchi soʻzlarga qoʻshilib, jamlilik maʼnosini anglatadi: *ʻayʻmgʻylə//ədəmgʻylə keldʻylə*. Bu oʻrinda oyisi, adasi va boshqa kishilar birgalikda tushuniladi.

Egalik qoʻshimchalari. Bu kategoriyaning maʼnolari ham adabiy tildagi maʼnolariga muvofiq keladi. Farq faqat egalik qoʻshimchalarining koʻp variantli boʻlishidadir.

I shaxs birligida: *-m//ʻm//ʻm/yu//yu*.

I shaxs koʻpligida: *-mʻz//mʻz(s)// -ʻmʻz//ʻmʻz(s), -yuʻz//yuʻz(s), -yuz//yuzʻ;*

II shaxs birligida: *-n//ʻn//ʻn/yu//yu*

II shaxs koʻpligida: *-nʻz//nʻz(s), -ʻnʻz//ʻnʻz(s), -yuʻz//yuʻz(s), -u:z,u:ʻylə, -(ʻ)ʻnə//ʻn)ʻnə*.

III shaxs birlik va koʻpligida *-ʻ/ʻ -sʻ//sʻ*.

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari toʻla saklangan oʻrinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda maʼlum qonuniyat bilan bogʻlash mumkin boʻlmagan xususiyatlari ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs koʻpligida *-yuz//yuzʻ* II shaxs koʻpligida *-ʻ:z//ʻyʻz/ʻylə* kabi shakllar qatnashadi: *кьтəруууууууу/кьтəруйьуууууууу/ кьтəруйьйь*

Kelishik kategoriyasi. Maʼlumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli boʻlgan, hozirgi oʻzbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli qoʻllanadi. Oʻzbek shevalarida esa baʼzan bu raqam 4tagacha tushishi mumkin. Faqat «j»lovchi hamda shimoliy oʻzbek shevalaridagina 6(olti)ta kelishik shakli isteʼmolda bor. Oʻgʻuz, Toshkent, Fargʻona shevalarida 5(beshta)ta kelishik qoʻllanadi, yaʼni qaratqich va tushum kelishiklari bir koʻrsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning «y»lovchi shevalarida 4(toʻrt)ta kelishik qayd qilinadi, yaʼni qaratqich va tushum kelishiklari bitta koʻrsatkich bilan, joʻnalish va oʻrin-payt kelishigi ham bitta koʻrsatkich bilan ifoda qilinadi. Oʻzbek shevalarida kelishik qoʻshimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Koʻrsatkichi yoʻq

Qaratqich kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-nʻn//nʻn:enəpʻn, atəpʻn (qirchoq shev.)

-ʻn//ʻn: kəpʻn(koʻrning)toʻyʻ, atʻn(otning)bashʻ(qirchoq)

-nʻn//nʻn: onʻn, yʻnʻn(qirchoq)

-ʻn//ʻn:

kəzʻn(koʻzning)qorəchigʻi, tunʻn(tunning)qarəʻnʻsʻ(shim.oʻzb. shev.)

-dʻn//dʻn: bʻzdʻn, olardʻn (qirchoq)

-dʻn//dʻn: qoʻydʻn, kəzdʻn (qirchoq)

-tʻn//tʻn: atʻn, kətəxtʻn(qirchoq)

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-*ny//ny* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: *ɔlməny* (Toshk.), *syvny* (qipchoq).

-*ʔ* affiksi Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: *u:shʔ qyl* (ishni qil), *səzʔ* (so'zni) *bʔlmasəŋ gəpʔrtə*.

-*ny//ny* affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: *qozyny* (qo'zini), *tylykyny* (tulkini).

-*dy//dy//ty//ty* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *tavdy* (tog'ni), *dəjəgittərdy* (yigitlarni), *atdy* (otni), *mənətkəshdy* (mehnatkashni).

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi *n* undoshi kuchli assimilyatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko'tinadi: *qolly* (qo'lni), *bəshshy* (boshni).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

-*gə//kə//qə//g'a*. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda -*gə//kə* affiksi qo'llanadi: *ʔshkə*, *yigə*; *g'al//qə* affiksi singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan negizlarga qo'shiladi: *oqyshqə*, *dalag'a*.

-*a//ə* affiksi o'g'uz guruh shevalarda va shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanadi: *qolyə* (qo'limga), *gyllə* (gullarga).

-*na//nə*, -*ʔa//ʔə* affikslari o'g'uz shevalarida va keyingisi qisman Qarshi shevasida uchraydi: *xurməʔə* (xurmaga), *əzʔə* (o'ziga), *əlyə* (qo'lga), *qolyə* (qo'lga). Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosida qo'llanadi.

O'rin-payt kelishigida: -*da//də//tə//ta* affiksi qatnashadi. -*ʔə//ʔə* affiksi barcha shevalarda, -*da//ta* affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: *ʔshdə* (ishda), *qə'lyə* (qo'lida), *u:chəndə* (ichida), *shy ortəlyqta* (shu orada)

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi: 1. -*dən//dan//tən//tan*; 2. -*nən//nan*; 3. -*tən//dən//tən//tən*; 4. -*dyn//dyntyn//tyn*. -*dən//tən* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi, boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: *ɔtən*, *səndən* (Toshk.) *ʔapraqdən*, *məxlyqtən*, *syutchədən*, *ashxanədən*, *təpəməstən*, *Chəmgətən*, *yūdyn*, *bəʔdyn*, *əzəŋnən*, *bəyūŋnən*.

«dj»lovchi shevalarda egalik va kelishik affikslari o'rtasida keladigan interkalyar «n» tovushining kelishi ham kuzatiladi: *qollarənda*, *səzəndə* *əzəndə* va b.

O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l turkumlarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari ham bor. Ular quyidagilar: erkalash-kichraytirish ifodalovchi -*chə* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanmaydi, -*djən* affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalasa, Xorazm

shevalarida -джан shaklida qizlar (ayollar) ismlariga qo‘shiladi. -ҳон affiksi Toshkent, Farg‘ona vodiysida erkaklar ismlariga qo‘shilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi. Xorazmda esa erkaklarga hurmat ifodalash uchun -бай affiksidan foydalaniladi. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy o‘zbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi -ləy(v)//ləy (v) affiksi bilan ifoda qilinadi: aqlay (oqroq), kəkləy (ko‘kroq).

Fe'l shakllari (tuslanish).

O‘zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega:

I tip tuslovchilar

I shaxs - *m//b̄m//b̄n//um//ym -k//q.-m̄vz, -u::ū,-vuz//uvuz//u::z*

II shaxs - *h//b̄h//b̄h//uh//yh -h̄vz//h̄vz, b̄h̄vz//b̄h̄vz//uh̄vz//yh̄vz
-ūu::z, -ūl̄ə, -z̄l̄ə, -h̄l̄ə//h̄l̄ə*

III shaxs --- ---

II tip tuslovchilar

I shaxs - *ma(n)//ma(n) -m̄vz//m̄vz//s̄p̄vz//p̄vz//s -ym̄vz//ym̄vz/s*

II shaxs - *sa(n)//sa(n) -s̄vz//s̄vz//s +l̄ə(r)//la(r),-s, -s̄v̄l̄ə*

III shaxs - *(-d̄v//d̄v) - (-d̄v//d̄v)+la(r)//l̄ə(r)*

III tip tuslovchilar

I shaxs - *ay(b̄n)//aȳ(b̄n) -aȳb̄yq//aȳb̄k. -ȳūlu, -u::ūk/y::ūq*

- *aȳb̄yq//aȳb̄k, -ūny:, -ə̄v̄//āb̄*

II shaxs - *ḡbn//k̄bn//ḡb̄n//q̄bn -b̄h̄//b̄h̄, -b̄h̄l̄ər//b̄h̄l̄ar, -ūl̄ə//ū̄l̄ə,*

III shaxs - *s̄bn//s̄bn//sun//s̄v//s̄v//su//sy, -s̄bn//s̄bn. -syn//syn*

Fe'ling funksional formalari

Sifatdosh shakllari:

- *r//ur//yr//ar//ər; -ədjək;*

- *m̄vsh//m̄vsh//m̄vsh//m̄vsh;*

- *ḡən//k̄ən//ḡan//qan//an//ən;*

- *d̄b̄yən, -ū̄tkən, -dog‘on;*

- *ḡ‘ys̄v//ḡ‘ys̄v. -ad̄jaq//ədjək. -as̄v/əsv;*

Ravishdosh shakllari:

- *a//a//ū,-p//b,-b̄b//b̄(p), -yb//yb,-yp//yp;*

- *ḡ‘āb̄//ḡ‘āb̄//q̄āb̄//k̄āi;*

-gyncha//kyncha//g'yncha//qyncha;

-g'ach//g'ach//q'ach//k'ach;

-gəny//qəny//kəni//g'anь;

Harakat nomi shakllari. O'g'uz lahjasi uchun - *maq // mək; qarluq-chigil-uyg'ur* lahjasi uchun - *sh//ʃsh//ʃsh//ysh//ysh; qipchoq* lahjasi uchun - *v/yv/yv* affikslari xarakterlidir.

Fe'l zamonlari bilan bog'liq ayrim shakllar.

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu qo'shimchalar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar bo'ladi va bu holat shevani adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishiga olib keladi. Misollar. O'tgan zamon shakli tuslanishi: *o'xapqamman //o'xapqansan//o'xapqan; o'xapqammas-//o'xapqansas-//o'xapqan*. Bo'lishsiz shakli: *o'xappag'amman//o'xappag'ansan-//o'xappag'an; o'xappag'ammis-//o'xappag'ansis-//o'xappag'an*.

Toshkent sh.: *bxrgamman //bxrgansan/bxrgan; bxrgamvuz (ə)/bxrgansisə /bxrshgan*. Fonetik o'zgarishlar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi: Qipchoq shevalarida: *kelvedem//kelvedem/kelvede; kelvedek//kelvedek/kelvedeməz//kelvedeməz//kelvede/kelvede*. Xorazm sh.: *barvadem//barvadem/barvadem; barvadek//barvademəz//barvademəz/barvademəz/barvademəz*. Toshkent sh.: *bxrydem//bxrydem //bxryde; bxrydeməz//bxrydeməz/bxryshyde*.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Toshkent shevasida - *vət* (keyingi «t» undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi), Buxoro shevalarida - *zə*, “*дк*”lovchi shevalarda - *o'vator, vator*, Xorazm shevalarida - *yator*, Qorabuloq shevasida - *ayt/əyt: barautma// barautsa//barautte; qylautmas/qylautsalar //qylautte*. Toshkent sh.: *bxrvamman//bxrvassan//bxrvate; bxrvammasz(ə)//bxrvassaz//bxrvshyate*.

So'z yasalishi. So'z yasolishida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-əkь (Janubiy Qozog'iston): *sirtəkь eshitim* (tashqaridan eshitdim).

-al//əl (Xorazm): *saral* (sarg'ay), *azal* (ozay), *kəpəl* (ko'pay)

-doн (Xorazm): *axshamadoн* (tungacha), *gechadoн* (kechgacha).

-mək (Andijon, Farg'ona): *kokmək* (ko'kat)

-**чық** (Andijon): *тоғчық* (to'yucha) va boshqalar.

-**чыл/чы** (Janubiy Qozog'iston): *сөзчыл адам*(mahmadona odam), *уухьчыл адам* (uyqichi).

-**сәк//сақ**(Janubiy Qozog'iston): *қарғ уатьмсақ*(yatag'on), *уаш йүгүмсәк*(ko'p yuradigan) *кәләдъ*.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

3. Egalik affiksleridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarni aytib bera olasizmi?

4. Turlovchi affikslarning qo'llanish doirasini ko'rsatib bera olasizmi?

5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

Mavzu: O'zbek shevalarining sintaksisi.

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.

2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Matn

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. Y. Jumanazarovning o'g'uz shevalari sintaktik xususiyatlarini yoritgan monografik tadqiqotidan boshqa jiddiy ishlar hali matbuot yuzini ko'rgani yo'q. Ushbu qo'llanmada e'lon qilingan sheva materiallari asosida shevalarining sintaksisini yoritishga harakat qilamiz. Avval ta'kidlaganimizdek o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo'ladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning so'zlashuv shaklini ko'proq aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda ko'zga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ham, asosan adabiy tilga xos bo'lgan xususiyatlar aks etgan.

1. **So'z birikmalari.** Shevalarda so'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...*dəstəxəndə yetmiş xəl əvqət təyyər börtъ* (Toshk).

Boshqaruv: *Мән хәссәмтә эр чыгыу* (Toshk). *Рәс-рәс тамдән қар йавар.* (Turk.) *Nan chyg'ardъ* («дж» lovchi sheva)

Moslashuv: **Нәсәндѣң атасъ байлардѣн қолуда навча боб өткән** (qatag'an shevasi). **Сағ'чыъ кѣйѣк шах әккә дептъ** (Turk).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo'llangan:

Miymanarg'a adras korpə tashladь. (Qatagan) **Səm'z qo'y qymmat oladь** (Iqon). Lekin forsiy va arabiy izofalar kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: **Бѣр күп бѣз келдук Нәсән джайыг'а. Сонга мен отурдум чай ъчѣр** (Samarq).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: **Кәл айттыкь: -пѣтә берәсән? ...йетѣр айттыкь комѣссарг'а: - бѣзләр пѣтә гунаһ қыдыр?**

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: **Бѣр күп 4 кѣшѣ туз: қойѣр отѣрѣшгәнәкән, туз:гә бѣр кәттә ләйлә:(к) ъльпѣртъ** (Toshk.). **Қозъ бѣйѣ кутѣр отѣрәвурсын, ендѣгь гәррѣ бѣйдән ешѣтън** (Toshk.).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: **әпѣ шуйтѣр, Нәсән Қайқь еттәдән кечкәчәһѣ мѣйнәт қѣр...** (Qatag'an). Undalmalar qo'llangan: **Е, тәхсѣр, әхѣр бѣззѣ бѣр рѣгѣмѣз богән** (Toshk) va hokazo.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalaming sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?

2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap [sentence]- fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

So'z birikmasi [phrase]- ikki mustaqil so'zning o'zaro aloqaga kirishuvi.

Bitishuv[contiguity, parataxis] - ikki mustaqil so'zning grammatik ko'rsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv [government] - hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko'makchilar bilan qo'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv [conformance]- qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya [inversion] - gap bo'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va uning gap bo'laklarining gapdagi mavqeiga ta'sir etmasligi.

Mavzu: O‘zbek shevalari leksikasi.

Reja:

1. O‘zbek shevalarining leksik tarkibi.
2. Shevalarga xos bo‘lgan so‘zlarning semantik xususiyatlari.

Matn

1. O‘zbek shevalarining leksik tarkibi.

O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishi sifatida undagi bo‘lgan aksariyat qatlamlarni o‘zida birlashtiradi, binobarin, o‘zbek tili ltsik qatlamlari quyidagicha bo‘ladi:

1. Umumturkiy so‘zlar.
2. O‘zlashgan so‘zlar:
 - arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar;
 - forsiy tillardan o‘zlashgan so‘zlar;
 - rus tili va u orqali o‘zlashgan so‘zlar.
3. O‘zbek tili sharoitida yaratilgan so‘zlar.
4. Shevalarning maxsus so‘zlari.

Umumturkiy so‘zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo‘llanadi hamda ular o‘zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o‘zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga **yer/djer**, **ish/is**, **bash/bas** kabi va boshqa turli sohalarga oid/ so‘zlar taalluqlidir. Shevalar lug‘at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so‘zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar shevalarda, asosan, fonetik qulaylashtirilgan holda iste‘molda bo‘ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko‘rsatadiki, shevalar lug‘at tarkibida forscha-tojikcha so‘zlar ko‘proq, arabcha so‘zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so‘zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so‘zlarning o‘zlashish jarayoni ko‘prok vaqt talab qilishi bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo‘lmagan til unsurlari negizida yangi so‘zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog‘liq so‘z va terminlarning yasalishida ko‘rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri (elemetlari) o‘zbek tiliga oid bo‘ladi va u yasama so‘z o‘zbek tilidagina qo‘llanadi, masalan, **ishxona**, **bizneschi**, **tasvirchi** va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi va sheva mulki bo‘lib qoladi.

Shevalarning maxsus so‘zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O‘zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so‘zlar. Bunday so‘zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini

berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: *gəlan bəur* - kelin oyi, *nag'achə* - tog'a, *əchə* - zūr, *damad* - pəchchə. Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *vəj* - so'z (aslida vaj - bahona), *zat* - narsa, predmet (aslida kelib chiqishi ma'nosida), *kasa*-piyola (aslida *kosa* ovqat qo'yiladigan idish) va h.o.

2. Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: xor.*dyshan* - tashqari,

shim.o'z. shev.yorpaq-tuproq, qipch.*qyx* - qirq va boshqalar.

Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlash tirish mumkin:

a) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:

chəqəlɔ: (Tosh) - *byvək* (Farg) - *bala* (Shim. o'zb.sh.).

tyxym (Tosh) - *məüək* («J»l) - *üymərtə* (Xor).

og'yr (Tosh) - *kəlb* (Shim.o'zb.sh.) - *so:qə* (Xor).

əhymɔlb (Tosh) - *morchə*(Sam) - *qarəndja* (Xor).

chopchəü (Tosh) - *mətəl* (Sam) - *ertəü* (Xor).

b) ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:

shɔrb - Toshkentda arava kismi nomi, Farg'onada narvon;

byvb - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

pəshshə - Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

B) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra turlicha nomlanishi mumkin:

nɔnpər - qush va parranda patidan yasaladi (Sam);

chəkəch - yog'och va simdan yasaliib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Tosh);

dykb - duk-duk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev).

Shuningdek ayrim sheva vakillari ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlashlari mumkin: *tyünək* (shim.o'zb.shev) // *dy:ünək* (Xor) - *sapcha*//*chapcha* («J»lovchi), bu endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi so'z tugmoq tushunchasidan kelib chiqqan, 2-si esa sop, ushlash mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari bo'ladi. Masalan, shimoliy o'zbek shevalarida *djay*(asta), *tyñylytyryv*(asabga tegmoq), *bətən*(boshqa);

qipchoq lahjasi shevalarida **сьйақ**(ko'rinishi), **ьран**(epidemiya); o'g'uz lahjasi shevalarida **мәңзәмәк**(o'xshamoq), **атыз**(ekin maydoni) kabi.

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so'zlarni o'mi bilan qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida **кө'кь** (dollar), yallachilar tilida **этар** (to'y), **йәкән** (pul) va h.k.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
3. Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so'z [Dialectal word]- ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Shevalarning leksik tarkibi[Lexic structure of dialects] - ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Jargon [slang]- ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam [lexic layer]- tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari.

Mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta'rifi.
2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Matn

1. **Adabiy tilning ta'rifi.** Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin:

Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, soʻz ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir.

Oʻzbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

2. Adabiy tilning ogʻzaki va yozma shakllari.

Oʻzbek adabiy tili ikki shaklda boʻladi: ogʻzaki va yozma. Ogʻzaki adabiy til orfoepik meʼyorlarga boʻysundiriladi. Ogʻzaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega boʻlgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, oʻqish — oʻqitish ishlari, ommaviy majlislarda qoʻllanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy oʻzbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-anʼanaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti.

Har bir adabiy til oʻzining tayanch dialektiga ega boʻladi. Toʻgʻri, oʻzbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin maʼlum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, yaʼni oʻzbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda oʻsha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til boʻlib, u doimo rivojlanishda, oʻzgarishda boʻladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bogʻliq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til oʻzining tayanch dialektiga ega boʻlmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda «oʻlik til» degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida «oʻlik tillar» mavjudligi haqida maʼlumotlar koʻp.

Oʻzbek adabiy tili shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Fargʻona dialektiga tayanadi. Maʼlumki, Toshkent shevalari 6 ta unlili (u, o, ə, e, ɤ, ɔ) dialektidir. Fargʻona dialektidagi soʻz shakllari, xususan, feʼl shakllari asosan oʻzbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bogʻlab qoʻyish juda ham toʻgʻri emas, balki oʻzbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu maʼnoda shevalar adabiy tilning boyish manbai boʻlib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uygʻur lahjasining unsurlari koʻp uchrasada, unda qipchoq va oʻgʻuz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan oʻrinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun, joʻnatmoq, joʻni,*

jo'nalish soʻzlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu soʻzlarning ayrim qarluqchigil-uygʻur lahjasiga oid shevalarida йун, йо'нат, йо'ни (ishlning йо'нльъь), йўналиш variantlari bor.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dilektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarushning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm*, *morfologik dialektizm* va *leksik dialektizm* turlariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Masalan, *on akь/ikki* (Marg'ilon), *gəldə/keldi* (Xorazm).

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qoʻllanishidir. Masalan, *Shəttə* - shu yerda "Qora koʻzlar", *Dym(juda) gech gəldəngəz* ("Xorazm").

Leksik dialektizm shevaga oid soʻzlarning badiiy asarlarda qoʻllanishidir. Masalan, dərəpnənlə ("Xorazm") - bezovtalanmanglar, *pəxək* (paxsa, Turkiston)

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan koʻrinishidir. Shu jarayonda badiiy soʻz ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari oʻtadigan shevaga murojaat qilishlari eʼtirof etilgan. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki oʻrinda foydalanadi, yaʼni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini koʻrsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi boʻlmagan soʻzlarni majburan qoʻllaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda toʻligʻicha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Bunga J.Sharipovning "Xorazm", Togʻay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Shuni taʼkidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri boʻlib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning taʼsirchan kuchi orqali bir asarda qoʻllangan dialektizm keyingi asarlarga oʻtadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilda oʻzlashib ketishi mumkin.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?
2. Adabiy tilning yozma va ogʻzaki shakllariga qanday izoh berasiz?

3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.

4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language] – me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [forms of literary language]- adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt [basic dialect]- adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til [dead language]- muomaladan chiqqan til.

Mustaqil o'rganish uchun mavzu

O'zbek tilining dialektal bo'linishi (O'zbek shevalarining tasnifi).

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.

2. K.K.Yudaxin, E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov tasniflari.

3. O'zbek: dialektologlari.

Matn

1. **O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.** O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab, ilmiy asosda o'rganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bula boshladi. Inkilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A.Starчевskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseev, N.Ostroumov, T.Giyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham qarash qiyin, lekin inqilobdan keyingi yillarda o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

-o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singarmonizim va umlaut.

-tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki.

-o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va

shevalarning ta'siri.

-shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi.

-so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ta'kidlaydi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto «j»lovchi va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qoladi.

2. O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor

K. K.Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga qo'ra tasnif qilib, 4 ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;

- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

K.K.Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga - Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda professor E.D.Polivanovning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250 dan ortiq nomda yirik asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150 dan oshiq ishlari e'lon qilingan. Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha «O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili» (1933y.), «Toshkent shevasining tovush tizimi» (1922 y.), «O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunolari» (1928 y.) kabi ishlari mavjud.

Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E.D.Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil – birinchisi - metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va ikkinchisi - gibridizatsiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E.D.Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish mumkin emas, balki E.D.Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o'zbek shevalarini o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri

xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro, 2. Toshkent, 3. Qo'qon-Marg'ilon, 4. Andijon-Shahrixon, 5. Namangan guruh shevalari, 6. Shimoliy o'zbek shahar shevalari, 7. Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2. Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. O'rta Xorazm (Gurlan, Bog'ot, Shobboz) shevalari, 2. «A»lovchi qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 3. Qurama shevalari, 4. Shimoliy o'zbek (So'zoq Cho'laqo'rg'on), 5. O'rta o'zbek (qipchoq) shevalari va janubiy o'zbek shevalari (laqay, Afg'onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

3. O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz guruh, (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi.

Professor G'ozzi Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, qarluq guruhlariga ajratadi.

Professor A.K.Borovkov tasnifi. A.K.Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab «a»lovchi va «ɔ» lovchi shevalarni farqlaydi. «ɔ»lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; «a»lovchi shevalarni esa o'z navbatida «y»lovchi va «j»lovchi shevalarga ajratadi. «y»lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; «j»lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A.K.Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratishni tavsiya qiladi:

1. O'rta o'zbek dialekti. Uni ikki guruhga - 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) Shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. Shayboniy o'zbek yoki «ɽ»lovchi dialekti.

Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi «j»lovchi shevalarni kiritadi

3. Janubiy Xorazm dialekti. Bunga Xonqa, Xazorasp, Shovot,

Yangiariq, Gazovot, Sho‘raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. Alohida gruppaga shevalarga 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

Professor V.V.Reshetov tasnifi (tasnif to‘liq keltirilmoqda).

Hozirgi O‘zbekiston territoriyasida mavjud bo‘lgan o‘ziga xos etnogenetik protsess hamda qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta’siri o‘zbek tilining juda murakkab dialekt kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) shimoli-garbiy gruppaga – o‘zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu gruppaga o‘zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg‘iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) janubi-g‘arbiy gruppaga – o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. Bu gruppaga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) janubi-sharqiy gruppaga - bu gruppaga qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasini tashkil qiluvchi ko‘pchilik o‘zbek shahar shevalari, hozirgi o‘zbek adabiy tili va eski o‘zbek tili; qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg‘ur tillari kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko‘pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador.

Bundan ko‘rinadiki, o‘zbek tilining dialekt kompleksi haqiqatan ham murakkab bo‘lib, u O‘rta Osiyo va Q‘ozog‘iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko‘rsatganidek, O‘rta Osiyo va Qozog‘iston territoriyasida mavjud bo‘lgan uchta (qipchoq, o‘g‘uz, qarluq-chigil-uyg‘ur) til birligi o‘zbek tili sostavida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o‘g‘uz va qarluq-chigil-uyg‘ur lahjalarining) mavjud bo‘lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi.

O‘zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug‘-qabila gruppaga vakillarini o‘z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, durman, arg‘in, uyg‘ur* kabi ko‘pgina urug‘lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O‘zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to‘g‘ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysidagina emas, hatto Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko‘pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o‘zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folkloristlar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish o'z navbatida qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi lingvistik jihatdan bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar:

- a) kontrast juft unililar [y-y, o-o, y-u, a-a] ning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi;
- b) so'z boshida kelgan yuqori-o'rta ko'tarilishdagi unilarning diftonglashuvi: ^he, ^ho, ^ho;
- d) *uim*, *buiim* kabi so'zlarda *-ui* diftongli birikmasining ishlatilishi;
- e) qisqa-cho'ziq unilarning farqlanmasligi. (Bu shevalarda undosh tovushlarning tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqliklargina bor);
- f) so'z boshida *й* undoshining *дж(дж)* undoshiga o'tishi, ya'ni *й*-lashish emas, balki *дж*-lashish [й>дж] holatining mavjudligi: *джол<йол, джатап<йатап*;
- g) g'>v o'tishi: tag' >tav, ag'ыз>авыз;
- h) g'>й, g>й o'tishi: *йьg'ьн>дъсьйьн, tegdъ>тъйды, сыgъr>сьйьr*;
- i) unililar o'rtasida p, k, q undoshlarining jaranglilashishi: qar>qabi, ek>egъn, chiq>chъg'ьp;
- j) so'z oxirida k, q undoshlarining tushib qolishi: *sarъq>sarъ, къchъk>къchъ*;
- k) so'z boshida h undoshining ortishi: *aiivan>haiivan*.

Qipchoq lahjasining shevalari o'z fonetik belgilariga ko'ra dj-lashgan bo'lib, ularning ko'pchilik qismi esa a-lashgan, ya'ni a unlisi bo'lgan so'zlar o'z intakt formasida o'sha unlini saqlagan (masalan, *ata*, *bala*||ad. orf. ota, bola). Biroq qipchoq shevalari orasida џ-lashgan shevalar (Samarqand viloyatidagi qozoq-nayman shevasi, Farg'ona-qoraqalpoq shevalari, Ohangaron vodiysidagi qurama shevalarining bir qismi) ham borki, ularda ham xuddi o'zbek tilining shahar shevalaridagi kabi qadimgi turkiy a unlisi џ unlisiga o'tgan (a>џ - џta, џla va boshqalar).

Morfologik xususiyatlari: a) Qaratqich va tushum kelishiklari affiksida -n//d//t tovushlarining almashinishi: *-nъng//nъng, -dъng//dъng, -tъng//tъng, -nъ//nъ, -dъ//dъ, -tъ//tъ*.

b) shaxs olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli *mag'an, sag'an, ug'an*;

v) hozirgi zamon davom fe'lining *-джатъ* bilan yasalishi: *baradjatъ*;

g) kelasi zamon sifatdoshining *-тъg'an* bilan yasalishi: *kelatъg'an* (qozoq: tin).

II. O'g'uz lahjasi.

Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek Toshhovuz va To'rtko'l shaharlarida ham o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) gruppasi shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

O'g'uz lahjasining eng muhim o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

Fonetik xususiyatlar: a) o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unilarning mavjudligi;

b) qisqa va cho'ziq unilarning farqlanishi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unililar (birinchi darajali cho'ziq unililar)ning mavjudligi: at (hayvon)

-a: d (ism), ot (o'simlik) - o:t (olov);

v) so'z boshida t va k tovushlarining jaranglashishi: *дъл* (ad. orf. til), *gəl* (ad. orf. kel);

g) k va g undoshlarining maksimal yumshoqligi;

d) "bol" fe'lining boshidagi b undoshining tushib, "ol" tarzida talaffuz etilishi (*bol>ol*) va boshqalar.

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich kelishigi affiksining *-ung//yng* formasida ishlatilishi: *atъng bashi* \ad. orf. otning boshi;

b) jo'nalish kelishigi affiksining *-a//ə* formasida qo'llanishi: *atъma* \ad. orf. otimga;

v) kelasi zamon formasining *-джақ//джэк* affiksi bilan qo'llanishi: *gələджэк*;

g) istak fe'li formasining *-лъ//ль* affiksi bilan ishlatilishi: *gələлъ*;

d) *бәрсәнә* (ad. orf. bersangchi) tipidagi buyruq fe'li formalarining mavjudligi va boshqalar.

O'g'uz lahjasi shevalar miqdoriga va shu lahjada so'zlovchi aholi soniga ko'ra o'zbek tili dialekt kompleksida (boshqa lahjalarga nisbatan) oxirgi o'rinda turadi.

III. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistan territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Markent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630 yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli gruppalarga kiritganlar, Holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy plandagina emas, balki hozirgi paytdagi holatida ham - fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi. Shu narsa shubhasizki, hozirgi paytda "umlaut" mavjudligiga qarab xarakterlanadigan shevalar territoriyasi, o'tmishda, albatta, ko'proq va kengroq bo'lgan.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til kollektivi sostavida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyliigi bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumyo'ldan chetda qolgan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam

aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand gruppaga shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg'ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm prosessini, prinsipial bir-biridan farqlanadigan til sistemalarining o'zaro ta'sir protsessini o'rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax Qarshi, Andijon, Namangan, O'sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Umumplanda bu lahjani tubandagi gruppalariga bo'lish mumkin:

I. Farg'ona gruppasi.

1. Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. O'sh-O'zgan dialekti. Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. Marg'ilon-Qo'qon dialekti. Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent gruppasi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

III. Qarshi gruppasi.

1. Qarshi dialekti. Bu dialektga Qarshi, Shahrizabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. Samarqand-Buxoro dialekti. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'uz va qipchoq tillariga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi). Bu dialekt tojik tili bilan ghibridatsiyasiga ko'ra hamda har xil formalarda bilingvizmni saqlashga qodir xarakterlanadi.

IV. Shimoliy o'zbek gruppasi.

1. **Iqon-Qorabuloq dialekti.** Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish prosessida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. **Turkiston-Chimkent dialekti.** Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz til elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq til elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiruvchi shevalar lingvistik jihatdan o'zlariga xos bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar : a) ch/sh undoshlarining almashinishi: Toshk., Marg'., And., Namang. *tʰsh//chʰsh* (tish); Toshk. *ch(ʰ)shlʰ//uyg'* (Qashg'.,) *ch(ʰ)shlʰ* (tishla); Toshk. *tyshʰtʰ//chyshʰtʰ//uyg'*. *chyshʰtʰ* (tushdi);

b) o'zak va affikslarda q-k//g'-g undoshlarining saqlanishi. Masalan, uyg'. *tʰrʰbq//tʰrʰq* (tariq), *sʰrʰbq* (sariq), *achʰbq* (ochiq), *yryg'*; Toshk. *kʰitʰbg'* (qattiq), *tʰrʰbg'* (taroq), *ortʰbg'* (o'rtoq), *qʰshlʰbg'lbq/ qʰshlʰbg'lbq//qʰshlʰ:lbq'* (qishloqlik); Namang. *yog//yog'* (yo'q), *belʰg* (bo'lak, boshqa), *bʰr kylyg* (bir kunlik), *belʰg'* (balj). Olmoshlarda: uyg'., Toshk., *qandʰg//qandaq* (qanday, qandoq), *andʰg//andaq*, *shyndʰg//shyndaq*. *byndʰg// byndaq* (andaq, shunday//shundoq, bunday//bundoq).

So'z oxirida g' undoshining saqlanishini qadimgi turkiy yozma yodnomalarda - orxun yozuvlarida, "Qutadg'u bilig"da, Mahmud Qoshg'ariy "Devon"ida uchratamiz. Bu xil pozitsiyadagi g' undoshining jarangsizlanib q undoshiga o'tishi haqida aytilgan ayrim fikrlardan birida bu fonetik xususiyat (ya'ni g'>q) jonli shevalardan ba'zilarining shakllanishida ta'sir ko'rsatgan eski dialektlardan biriga (ehtimol, qarluqlarga) xos belgidir deb hisoblanishi xarakterlidir;

v) turli holatlarda q//x undoshlarining almashinishi: uyg'., Toshk., Namang., *toqta//toxta*, *toqsan//toxtsan*, *baqtyq//baxtyq*

g) l//n undoshlarining almashinishi: uyg'. *kʰʉnʰk/kʰʉlʰk//Toshk.* *koʻnʰk\koʻlʰk\ koʻnʰʉ*;

d) to'liq progressiv assimilyatsiya, masalan, tushum kelishigida: Toshk. *tʰzzʰ < tuzni*; *ʰshshʰ < oshni*; *temʰrrʰ < temirmi*; Namang. *qʰshshʰ < qushni*, *gʰppʰ < gʰpʰnʰ*, *ʰshshʰ < ʰshnʰ*;

e) uyg'ur tilining asosiy fonetik xususiyatlaridan biri "umlaut" bo'lib, birinchi bo'g'inda kelgan quyi ko'tarilish a//ə unlilarining ikkinchi bo'g'inda kelgan yuqori ko'tarilishdagi ʰ unlisi ta'sirida e unlisiga

o'tishidan iborat: at>cṭ kabi. Bu spetsifik xususiyat Namangan shevasida uchrasa-da, Toshkent, Margilon shevalarida uchramaydi;

j) Namangan shevasi (xuddi uyg'ur tilidagi kabi) tovushlarning tushishi va tor unililarning qisqaligi bilan xarakterlansa, bu xususiyat, qisman bo'lsa-da, Toshkent shevasida ham mavjud, masalan, qiyos qiling: Toshk. Namang. *adamlə keldələ, bəzə>bzə, sələ>slə*; Toshk. *bɔryvdətm>bɔry:dətm>bɔrɔp edətm*; Namang. *bɔry:dətm*.

Fonetik xususiyatlariga ko'ra qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi й-lashgan shevalardir. Shahar shevalari va ularga territorial yondosh bo'lgan qishloq shevalari дж-lashgan gruppaga taalluqli.

Morfologik xususiyatlar: a) Toshkent, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon shevalarining barchasida ham ot turlovchi qo'shimchalardan -нъ affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi. Qaratqich-tushum kelishigi affiksining fonetik variantlariga ko'ra bu shevalarni ikki gruppaga ajratish mumkin:

A. -нъ affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilib kelganda, uning birinchi tovushi to'liq progressiv assimilyatsiyaga uchrovchi shevalar (unli bilan tugagan so'zlarga bu affiks qo'shilganda -нъ saqlanadi). Bunga Toshkent, Namangan hamda o'z fonetik xususiyatlari jihatidan shahar shevalariga yaqin turuvchi ba'zi qishloq shevalari kiradi: Misollar: Toshk. *tyzẓ< tuzni, ṭmṃ<tomni, gəpp̣<gapni*; Namang. *ɔtṭ<otni, ṭelḷ<tolni*. qiyos qiling, tushum kelishigi: Toshk., Namang. *ɔtṭ (otni)*; qaratqich kelishigi: *ɔtṭ (boshi)*.

B. Tushum-qaratqich affiksida -n/d/t tovushlarining almashinishi bilan xarakterlanadigan shevalarga Andijon, Marg'ilon, Qo'qon gruppasi shevalari kiradi. Mana shu xususiyatlariga ko'ra mazkur shevalar o'zbek tilining qipchoq shevalariga yaqinlashadi. Qiyos qiling: And., Marg'., *Qo'qon. ɔtaṣṇ korḍ, ɔsḥṭ məẓəṣ, ṭlḍ ḳesṭ*;

Mazkur shevalar gruppasi hozirgi zamon davom fe'lini ifodalovchi ikki morfologik belgiga ega:

I) -vɔt va uning fonetik varintlari: -vət, -vat, -yt; Toshkent va unga yaqin bo'lgan qishloq shevalarida, masalan, Parkentda -vɔt; Qiyos qiling: Uychi. -vɔt, Namang. -yt.

Quyidagi paradigmalarni qiyos qiling:

Toshkent paradigmasi:	
birlik	ko'plik
I <i>ɔrvɔtmən > ɔrvɔmmən</i>	<i>ɔrvɔtṃɔz > ɔrvɔmṃɔz</i>
II <i>ɔrvɔsən > ɔrvɔssən</i>	<i>ɔrvɔṣɔz > ɔrvɔsṣɔz</i>
III <i>ɔrvɔtṭ</i>	<i>ɔrvɔtṭələ</i>

Namangan paradigmasi:		
birlik	ko'plik	
I	<i>qʷlyttʷmən</i>	<i>qʷlyttʷmʷz</i>
II	<i>qʷlyttʷsən > qʷlyssən</i>	<i>qʷlyttʷsʷz</i>
III	<i>qʷlyttʷ</i>	<i>qʷlyttʷ</i>

Uyg'ur paradigmasi:		
birlik	ko'plik	
I	<i>qʷlʷvatʷmən</i>	<i>qʷlʷvatʷmʷz</i>
II	<i>qʷlʷvatʷsən</i>	<i>qʷlʷvatʷsʷz</i>
III	<i>qʷlʷvatʷdy</i>	<i>qʷlʷvatʷdy</i>

Bu formalarning genetik jihatdan birligi, ya'ni bir manbadan kelib chiqqanligi aniq ko'rinib turibdi. Toshkent va Namangan formalari *qʷlʷvatʷmən* formasining keyingi fonetik rivojidirki, buni Toshkent va Namangan shevalarida uchraydigan oraliq variantlar ham isbotlay oladi. Masalan, Toshkent oblastining Parkent shevasida *qʷlʷttʷm* va *qʷlʷttʷmən* kabi bir ma'noda qo'llaniladigan formalarni uchratamiz.

Namangan formasi *-yt* fonetik qonuniyatlar asosida o'zgargan bo'lib, u aslida *-vat* affiksiga borib taqaladi. Bu formaning evolyutsiyasi quyidagicha bo'lgan: *-vat>-vot>-ot>-yt*. Namangan shevasida *qʷlyttʷ* formasi bilan baravar qo'llanadigan *qʷlʷttʷ* formasi (*qʷlyttʷ* formasining oraliq fonetik varianti)ning mavjudligi fikrimizning dalilidir. *-vat* affiksining rivoji Namangan shevasidagidek *-vat>-vot>-at>-ut* yoki Toshkent shevasidagidek *-vat>-vot>-vʷt* yo'li bilangina emas, balki Uychi shevasidagidek (umlaut hodisasi bilan izohlanadigan) *-vat>-vʷt* shaklida ham yuz bergan;

2) *-йәp* formanti Farg'ona vodiysidagi barcha shahar (Andijon, Marg'ilon, Qo'qon va boshqa) hamda o'sha shaharlarga yaqin bo'lgan qishloq shevalariga xosdir. Tubandagi paradigmalarni qiyos qiling:

birlik	ko'plik	
I	<i>qʷlʷjərtʷmən > qʷlʷjərrən</i>	<i>qʷlʷjərtʷmʷz > qʷlʷjərrʷs</i>
II	<i>qʷlʷjərsən</i>	<i>qʷlʷjərsʷz</i>
III	<i>qʷlʷjərtʷ</i>	<i>qʷlʷjərtʷ</i>

Farg'ona paradigmasiga (Namangan shevasidan tashqari) -йар formantiga borib taqaladigan -ɔp affiksli Samarqand formasi ham yaqinlashadi:

	birlik	ko'plik
I	qɔbɔpman	qɔbɔpmɔz
II	qɔbɔpsan	qɔbɔpsɔz
III	qɔbɔpty	qɔbɔpty

Samarqand shevasida qayd etilgan -ɔp affiksidagi ochiq ɔ fonemasi o'zining turg'unligi bilan xarakterlanadi. Biroq Toshkent shevasidagi -vɔt qo'shimchasida uchraydigan affiksali unli ɔ va Farg'ona varianti -йар dagi a unlisi o'zbek shevalarida turli ko'rinishlarga ega. Masalan, -vɔt affiksidagi ɔ unlisi oldingi qator unli bo'lishi ham mumkin (qiyos qiling: Uychi. -vət); -йар (Farg'ona) affiksidagi oldingi qator ə unlisi orqa qator a unlisi orasida tebranib turadi (bu holat ayniqsa boshlang'ich formada yaqqol seziladi): *keləyātər~keləyātər~keləyɔtər*. Bunday holat qipchoq shevalarida ham mavjud: *keləɔjatər~keləɔjətər~keləɔjɔtər* (*keləyātər~keləyətər~keləyɔtər*)

-ɔp affiksidagi ɔ fonemasining Samarqand shevalarida turg'un bo'lishi unda tojik tili elementining mavjudligi bilan izohlanadi. Boshqa o'zbek shevalaridagi ə < a > ɔ holatining sababi esa boshqachadir.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarning morfologik xususiyatlari juda kop bo'lib, ularni yana davom qildirish va har bir shevaga xos dialektal farqli xususiyatlarni ko'plab keltirish mumkin. Darhaqiqat, bu shevalarning har biri, genetik jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga, o'ziga xos tor dialektal ko'rsatkichlarga ham ega. Bularni o'rganish esa mazkur shevalarning tashkil topishi va rivojlanish tarixini aniqlashga yordam beradi.

Shu narsani ko'rsatib o'tish o'rinliki, Toshkent shevasida qo'llanuvchi o'tgan zamon (I shaxsdagi) *-dɔmɔz/-dymyz* (ad. orf. *-dik* o'rnidagi) forma bir qator yozma yodgorliklarda ham qayd qilingan. Toshk. *ɔɔdɔmɔz* (ad. orf. oldik), *berdɔmɔz* (bordik), *ɔshtɔmɔz* (ichdik), qiyos qiling: Toshkent shevasida tubandagi variantlar ham mavjud: *keldy:*, *ɔɔdy:*, *ɔshty:* (so'z oxirida ikkinchi darajali cho'ziq unli mavjud) yoki *keldyɔ,* *ɔɔdyɔ,* *berdyɔ,* *ɔshtyɔ*. Etimologik jihatdan Toshkent formasi *-dɔmɔz* hozirgi o'zbek adabiy tilidagi *-dɔk* (*-dik*) formasiga nisbatan birmuncha qadimiydir. Chunki bu formani Kul-Tegin sharafiga yozilgan yodgorlikda [*səzləsh̄tumuz* (biz) – so'zlashdik, *burtumuz* (biz) - berdik *utdumuz*-(biz) etdik (qildik)], Mahmud Koshg'ariy "Devon"ida, Ibn-Muxannada,

Muhammad Solihning "Shayboniyoma"sida ham uchramiz. Bu formaning boshlanishini, shubhasiz, Qoraxoniylar davridagi til faditsiyasidan izlamoq kerak.

O'zbek tili dialektal sostavini qardosh va qardosh bo'lmagan qo'shni tillar bilan aloqadorligini, umumiy tarzda, grafik shakl orqali tubandagicha ko'rsatish mumkin:

Uyg'ur tili	→	I qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi		←	Tojik tili
qozoq qoraqalpoq tillari	va →	II Qipchoq lahjasi	III O'g'uz lahjasi	←	Turkman tili

Sxemada I, II, III raqamlari bilan ko'rsatilgan (nuqtali chiziqlar orqali ajratilgan) uchta lahja o'zbek tilini tashkil etadi. Darvoqe, o'zbek tili shu qayd etilgan uchta turkiy komponentning birlashuvi natijasida tashkil topgan: 1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga yaqin bo'ib, tojik tili bilan ham etno-lingvistik aloqada bo'lgan; 2) qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqalpoq tillari bilan yaqin; 3) o'g'uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin.

3. O'zbek dialektologlari. O'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor E.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G'ozim Olim, A.K. Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh.Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzaev, F.Abdullaev, S.Ibrohimov, X.G'ulomov, Y.G'ulomov, A.Aliev, A.Shermatov, A.Jo'raev, O.Madrahimov, T.Yo'ldoshev, N.Rajabov, X.Doniyorov, T.Nafasov, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'yekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tamonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarni tasnif qilish[classification of dialect] - shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya [metisation]- qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya[hybridization] - qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

II bo'lim

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar (shevalardan yozib olingan matnlar)

Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси Toshkent shevasi

Мән озым ескъ бз:взмән. Ҳзър онуч сотъх йеръм бз: Йеръм тзк, йеръмгә мевалый дәрәллә еккәмән. Элмә-пэлмә, нжк-пжк дьгәндәй – хәммәсә бз: Әзгынә сәвзъ-пльйз, кәртъшкайәм еккәмән, йегулувгә йәрәшә. Блллә дәләдә ышләшәдъ. Кәрп қадъм, қадъм мәнәм дәләдә ышләр-ьдъм. Ҳзър тэмэрқәгә еккән нәрсаларгә, тзккә кәрәп турәмән. Джъм турьболәдъ дьйьсмъ, ышләп оргәнгән эдәмгә. Йзздә дәлә бзгьдә крәвулчълыйәм қләмән, бллләгә йзрдәм босън дьп. Ышкьп қъмьлләп тургәнгә нъмә йессън. Қъмьлләсәнг қр эшәсэн дьйьшкән. Кельң сьзгә бз:дрчълыйдән гәпърь-берәкълый. Бз:нйәм джә ыш коп блләдъ. Ертә кохләм тж эчләдъ, шорәсә осып кетмәстән. Пзйәлә сьнгән, бәғәзлә чушьп кеткәм босә, ышкэм, бзшкәтгән ышләнәдъ. Бу шундә: боләдъ; сьнгән пзйәнъ эп тәшәп оннъгә йеңгъ пзйә қойләдъ, кегьн пзйәлә егьп ышкэм қълнәдъ. Пзйәгә йсмбзшләтьп бәғәз бзйләнәдъ. Бәғәззъ ьстәй мьнәм бзйлыйвуз. Тзлль ьнгтъчкә нзвдәсьнъ ьстәй дьйвуз. Кегьн тзккь ышкэмгә кәтәрәвуз. Нзвдәләрнъ тәрәп, чьптәмьнәм бәғәзгә бзйләп қойзвуз. Йзздә тж осып, ышкэммъ орәп кеткәндә х'эмтзв (< хэмтзк) қлзвуз. Бомәсә нзвдә пышмьй қләдъ, узьмәм бемәзә боләдъ. Х'эмтзв қьгәндә кун йәхшъ чушәдъ. Нзвдәйәм пышәдъ, узьмәм шьрәль боләдъ. Кун йәхшъ чушьшьйчун бәйләнъ йульп тәшләшшь хэмтзв дьйвуз. Узьм пышкәндә ышкэммъ устыгә бзғғь ортәсьгә хзвәзә қлзвуз. Ҳзвәзәдә

отъръп кушшь коръйвуз. Йэздэ тут пышьгьдэм бэшлэп кэрэйалэ:, чугурчу: келэдъ. Қоръп турмэсэң узьммъ шгыльп кетэдъ. Тэртэрэй чэлсэң қчэдъ. Әнув кэттэ йэңнэ:гәйэм қонңырэ: қып қойэмән, куш қоръшкә. Қонңырә :нъ пәқьрдән қыләмән. Пәқьррь ычыгә бьттә темьррь эсылтъръп бэйләп, пәқьррь йэңнэ:нъ учыгә эсып қойэмән. Ычыдәгь темьргә кәнэп бэйләп хэвэзэгә тэртгып келәмән. Хэвэзэдән турьп кәнэппь тэртгып кэсэм, дэрәнң-дуруң қып кетэдъ, куш бэләсь йоләп корсынчъ. Хэвэзэдә йэтэмән, кушшь эвэзь кесә, йэткән джэйьмдә кәнэппь тэртгып қойэмән, қонңырэ: джэрәнләп кетэдъ, куш бэққә йоләмьйдъ. Кечэсьйэм хэвэзэдә йэтэмән. Йэззэ ыссық дым кечэләрййэм оттә (<у ерда) гьр-гьр шэмәл. Хэвэзэдә йэтшьшьйэм гәштъ бэр. Бу йыл йэздә бьр келыйлә. Хэвэзэгә джэй қь-берәмән, ошәндә бьлэсс хэвэзәнъ гәштгьнъ. Ертәләп ыккь-вэш шәкәрәңгуллъ (тож. шакар ангур) сувгә сәп, муздәй қып берый, кәрсылләгьп йеп қорьң, ошәндә бьлэсс бэғгь, узьммъ хэсьйәтгьнъ. Узьм джәнвэрәм мьң-бьр дэрткә дэвэ. Е, рэстәнәм ньмә дьвэтувдым. Хь, бэ:дэрчълыйгә кесэв (< келсак), куздә узьмлә узьп эльңгәндән кегьн тэсккь комьш керәй. Комьшдән элдьн узьммъ зәңгь, нэвдәләрьнъ ышкэмдән чушьръп хэсьялсэз нэвдәлә кесьп тәшләнәдъ. Кегьн қондэ: қьльнәдъ. Узьммъ нэвдәләрьнъ йьгьп бэйләп қуйышьшь қүндэ: дьйвуз. Қондэ: қьгәндә узьммъ нэвдәләрь йэткэзьп, узун қып нэвдәмьнәм бэйләп қойыладъ. Кегьн устыдән бәрды йэпсәйәм бүйладъ, турпә: йэпсәйәм боладъ. Мән бәрдыгә комәмән. Әнув кәләвәттъ устыдәгь тэж әймэқь. Унъ коммьймән, оргәнгән, қыштгәйәм турвурәдъ. Әнувнййәм әймэқь қьмәқчъмән. Джьйдәнъ устыга чьқәрвэрәмән. Ошәнъ устыдә сәп йэствурсыи, хэвльгәйәм сйә берәдъ. Келгусь йыл мәмбь қьрмьскәнъ пәрхьш қьмэ: чьмән, пәрхьш қып копәйтэрәмән. Мундәнәм бьттә сорь қып қуйый, йәхшь турәдыгән узьм, мәғзьййәм кэттәқорғәннъкьдән қьльшмьйдъ. Қәләмчәсьдән сьзгәйәм бьттә екып берый, бәхәнәмьнәм узьмлый боп қлэсс, узьмлый ойгә ньмә йессьн, о :лым.

Farg'ona shevani

Эртақлар

Бьр кун девэнейъ Мәшрәп сәхрэгә сәйыл еткәнъ чьккәндъ. Сәхрэдә бэрәйәтгып этрэпыйә кэросә бьр дейқон қош хәйдәйэткәнъмьш. Дейқон қош хәйдәрәкән-у, Мәшрәптъ йэзгән гзәлләрьдән бьрьпъ бузып куйләйәткәнънъ ешьгытть. Дейқон хәйдәлгән шудгәрнъ млә бэсып өткәч, Мәшрәбь девэне млә бэсылгән йердъ әйәк вә колләрьмьнән бузытть. Бунъ коргән

дейкэн „дэ:д-пэрийт“ кълп: „ей девэнайэ Мэшрэн, не сэвэпдуркым, мэнэ мэлэ бэскэн йерымь бузэсэн?“ - депт; унгэ джэвэбэн девэнайэ Мэшрэн „сэнэ мэлэ бэскэн йерийнэ шул сэвэптын буздьмкь, мэнэ йэзгэн гэээльмь бузьп айтурсэн“, - депт.

Дейкэн Мэшрэптэн узр сорэпт.

Кунлэрдэн бэр кун ьлэн эрьгэ шундэй депт: дунйдэ нымэнэ ет шьрын экэнлыгынэ сорэп, дунйдэгь бэрчэ етлардэ тэтып кельштэ буйрыпт. Эр кетыпт. У дунйэнь эйнэлып бугын етлардэ тэтып, кечыгп қлгэч, қлдьргэч уннэн хэбэр элыш учун йолгэ чькыпт. Йолдэ эрьгэ дуч кельп уннэн сорэпт: „дунйдэ нымэнэ ет шьрын экэн“, - деп сорэгэч, эрь айтыпт: дунйдэгь бэрчэ етлардэн эдем ет шьрын экэнэнь айтыпт. Қлдьргэч эрынэ „тылынэ чьқар бэр опэй“, - депт. Эр тылынэ чьқэргэн экэн тылынэ чышлэп, узьп элыпт.

Эр сэков хлдэ ьлэндэ элдыгэ бэрыпт. Бэрып ьлэн эрьдэн сорэпт. Эр гунғыллэп джэвэп айтэлмэпт. Қалдыргэч айтыпт: „дунйдэгь бэрчэ йэхшэ етлардэн курбэқэнэ ет шьрын экэн, дьйэпт“, - депт. Шуннэн буйэп ьлэннэ йемьшэ курбэқэ ет болып қлыпт.

Борь ьлэн тулкэ экэлэсь джэ: қлэн дос большыпт. Улэр бэр кун бэр дэштэ кетэйткэнларьдэ джэде қэннэларь эчқэлып, нымэ қылышынэ ьлышмэстэн у йэқ – бу йэқларигэ қрэшсэкь, узэқтэ бэр бэғ (бэх) корьныпт – корғэндэ ьчэдэ. Унгэ йэқын бэрышыпт, йэқын бэрышып узьм оғыллых қымэччэ вольшыпт. Қрэшсэкь, корғэн джэде бэлэтэкен. Нымэ қылышынэ ьлышмэстэн қрэшсэ эмьзый тургэнэкен. Шу эмьзыйдэн бэр бэлэ қылып қысылып йэтып отышыпт – экэлэсь, шундэ тулкэ борьгэ бэр гэп айтыпт: „Узымлар хоп пышыпт – йетылып, узьмдэ шундэй йыйтыккэ тойып буннымьздэн чькып кессын“, - дыпт. Рэ:сэ узьмдэ экэлэсь йыйдэ. Тулкэ шундэ хыйлэ ьшлэтыпт. Хыйлэ ьшлэтып, бунныгэ бэр узьмдэ тьквэпт – экэлэ бунныгэ узьмдэ тьквэлып, борьгэ: „хэлыям қэннэ тоймэдьмэ депт. Борь унын сэрэ шэшылып, кызыкып йу::рыпт ‘ узьмдэ. Эхьр кырнэ йэрылып кетэдьгэн дэрэджэгэ йетып қэпт. Шундэ тулкэ дувэлдэ устыгэ ь:рғып чькэлып, хэ:дып „бэғбэн экэ оғьр кетгыйд ::“-деп чэқьро:рыпт. Шундэ борь нымэ қылышынэ ьлымэстэн эмьзыккэ йугьрсэ, эмьзыккэ сьғмэпт. Дувэлгэйэм ьргыйэлмэпт. Шундэ бэғбэн чькып қэлып, рэ:сэ толмағлэп урыпт. Чэлэ олы қылып тэшлэпт. Шундэ бэғбэн эндэ борынэ олып қалдэ деп кетыпт эрқэсыгэ қрэп. Шундэ келтейдэ зэрбыгэ борынэ йегэн узьмларэ чькып кетыпт. Тулкэ дэрров дувэлдэн ьргып чушыпт хэл-эхвэл сорэгэнэ. Тулкэ элдынэ элып

борьгэ айгыпты-дэ: „мэньям энйердэ рэ:сэ кэлтейлэштэ. Екэлэ бькыньмь элэлмай кэлдэм. Тур эндэ кетэмьз", - депть борьгэ. Борьям „мэйль бо:мэсэ" деп эмьзыйдэн элдэн отыпты. Эркэсьдэн тулкьвэй отыпты. Кэрэсэ борь джэ: хэллэслэп кетэйэткэньмьш. Тулкь ойлэп корьп кэрэсэ, борь элдэн кетйэпты. Кейън тулкь „вэй айэгъм!"- деп эхсэглэньп йурийэпты. Унгэ борьнь рэхмь кельп, ке эркэмгэ мьнвл бо:мэсэм", - депты. Шундэ тулкь мьнвлэп „хьх ешэгъм, сэнэ элдэмэсэм кьмь элдэймэн". - деп борьнь мьньп тэқкэ кэрэп чькып кетыпты. Шу мьнэн борьмьнэн тулкь мурдэ мэхсэтэгэ йетыпты.

Namangan shevazi

Suhbat

Күллэдэн бьр кун отгэмьмьнэм тэгэмькьгэ кьрүдүг, бьззэ йэнгэчэм кэршэ эддэ, шьйпэңгэ откузды. Эндэ элдэмьзгэ у-бу койп түрүддэ, шу вэхтэ кошньсэ кетьккэ чькып кэлдэ.

- Кошнь, кетьгьңгьздэн босэ бьр кэсэ берьн.

- Бьр хурмэчэ кэлудэ ьндыгьнэ гүзэргэ сэткэнь эпчьп кетгьйэ.

- Есьзгьнэ, зэддэв-мэддэвйэм йо:мь, бэшьмь тэтэлэвлэй дудум.

-Зэддэв йогу, өзэмьзгэ эп койгэндэм, өшэндэн берэкэлей, бэшьңьзгэ восэ.

- Худэйс мэлъңыз гэмүш восун, йолымь йэкън || йекън кылдыз. Вэй кошнь шэшьлгэньмьнэн хэл сорэшэм есьмьнэн чьп кыпты, эндэ сорэшэйлүк: түзүмьсэз. Түнүкүн тэвньз йоғ деп ышьтып хьлэ йьрэгъм ачышмэсэ.

-Хэ, эндэ түзүмэн. Духтур кельп кэрэп, дэрэ-мэрэ йэзьп берүдэ ьчьп энчэ өзүмгэ кеп кэлдэм.

-Элдэй айыларымьз бэхтэгэ түзү волуң еткэндэй, оғлыздэн хэт келүттэмь? Тьшкыпты?

-Хэ, келүтте, тьччүмуш, ойнэп-күлүп йургэньмуш. Ъкучкун бэшь росым йуэдрьятэ, гэлэтэ эркэсьдэ пэпугэ вэр шэпкэлэдэн кыптыпты.

-Хэ тузу:, тьнч восэ бопты. Оғлыз бэмэсэ морйэгэкэндэ пэпулуг шэпкэ кьйгэн босэ.

-Хэ, шунэкэймуш.

-Вэй өлмэсэм, эшьшэ кьп дэмлэп чькү:дэм, эндэ лэнджэм боп кэлдэ. Эткэм сэ:р шунэке тэкипгэ эш кьлү:дэм тэ:гэ эп, кьрмэч боп кыпты. Ман карыптуңа хэй йокосэ.

-Хэй. Уман ала бэричэмэ бэшь элэмэсэ кел: сьлэң-йэм эрэлтэрэпкэдүмь... хэгуңгэ габ босэ. Шундэн айгышадэ: „Елэмэсэ чькып хэгуңгэ сьлэң эгуз гыптар дэн". Ъгытэмэз бьрвоп

кэлду:мь, болды гэлпъ бэйтэверэмьз. Хэй, эбэн түзү:мь, эчэнлэйэм йүрптылэмь, үкэлэрын.

-Хэ, хэмаларь йэхшь, кърсэң сорэп кой дейшудь.

-Сломэт болуссун, хъч келэйэм демейсьла.

-Көрмейсьмь ышлэ джудэ коп, ендь муннэн бэке кеп турэмьз. Хэй. ендь бьз турэйлуи, бър ышмьнэм бьджджэйгэ кетуткэндүг бейгэ кървөтэйлүг деп кэлдым, Мэну: эшнэмьйэм бшлэп кърэведдым.

-Жудэ йэхшь кьпсьладэ. Джэ тез кэйтуссьлэйэ, экэт-пэкэт кьсэ: бшлэддь эхър.

-Ышьмьз эрурэҕ, бшкэ күнь келэрмьз,

-Хэй... дэрэп кетуссьлэйэ, тэбэ, бшкэ кельнэ бомэсэ. .

Китоб тумани Айрончи кишлоғи шеваси

Бьзэддь кьшлэх халкь кйэнь, бшлғалы, хожэ уруғларьдэн. Бьзэ еннь шу уруғладэн ургьп кэган-дэ. Қадьм эжалы-укалы мшлдр кьшьлар богэн дьйдылар, улэ түйэ сьвгэн, кой сьвгэн, айрэн кьган.

Бьз эктэб боп келпкь, ыгьрмэ сэккьзынч йыл йер токатыш боллы, ыгьрмэ токкьзынч йылгэ келп кэлхэзлэшткь. Бър селсэвт бойыча мен кэлхэз рэйьсь боллым. Бър эйдэн кейьн сэгум бьздь селсэвтыт рэйьськьп койдыла, ^йеккь йыл ышлэдьм. Қьшлэқ-кьшлэққа кэлхэс түзуллы. Оттэз ^йеккьнч йыл ғалаба кэлхэз боллы, ^йекки йыллэн кейьн уштэ кьшлэх - Эчэмэйль, Қайчэль, Әйрэнч бър кэлхэз боллы. Кейьн йэнэ кэлхэзлэ бьллэшть. Қьр бърьнч йыл йэнэ бьздь рэйьс кьльп сэйладьла. Ошэ йыль хэсьл йэхшь бомэдь. Рэ: бэр өзи буйрук кьп, ыш көрсэтмэсэ бекэр-дэ. Қьр бърьнч йыл уруш боп кэллы, ыгьллэддь урушкэ йувэрэйаптыз. Шүйтып кьр ^йеккьнч йыллэгэ бэрп кэлхэзъмьзгэ куч кэм кэллы. Ә:рэнум мьнэн өзъмьс сув сүғэргэмьз, сьзгэ, бу кьшьгэ охшэгэн ыгьллэр кейгэ, бьзгэ уштэ т^рэ:тыр бэрдь, ышлэвчылэ ғьжыллэгэн хэммэгьнэсь әйэл. Ошэ вэхлэ хэм ш^лыт экэйдкь хэм пэхтэ. Онэккьнч мштэн лйшэннэ чүшэйдкь, эпрып эйгэ дэвур шэлынь екьб болэйдкь. Сэгун пэхтэнь егэйдкь. Тьрэ: тылпэръмьз гэ: йурэдь, гэ: йстэдь, жэньдр ков ексэ беш-эльт гектэр егэйдь, ыгьрмэтэ-оттгьстэ эт селкэ мьнэн чьгытты егьб болэйдкь. Хэммэ нессэ пэхтэгэ қарэтылэйдь. Медьмьс кьп сьвун, чдй, шакэр, чьт тэхсьмлэйдкь. Чьтты қарасынь элэсьзмь, сурпынь элэсьзмь. Қайсь керэ: босэ элэйдьз^с, ғаллайэм шунйэҕ. Кэлхуччылэйэм йэхшь ышлэйдь, хэммэ тэң эзннэн ышкэ чьгадь, хэддь йсғьдыкь бьрэнтэ чьғмэй қсэ. Шүйтып хэр йыль дэвлэткэ пэхтэнь пьлэньдэн эшьрып тшпшьрып турдык-тэ. Бър хьл кьшьлэ эрдын эллы, ^уоттуз беш-^уоттуз эльт эрөвэ пэхтэнь өзь кэшккэ сшльп,

бър кышь тэрэзыйэ тэртъп беръп келэйдь, полэшолэ дегэн гэб бомайды.

Шэкэр лэвлэвньйэм көв егдык. Бър куң кэлхуччылэдды хэммэсьнь бър от бэскэн эңнэр борьды, лэвлэвь егылгэн, шунңэ эп чьхтъм, ьдэрэгэйэм хьч към кэмэды, хэммэ бэлэ-чэқаларь мьнен чьгды. Бьттэ ьнвьрсэлымз бэ. Бър вэштэн чүштъм-дэ хэммэгэ сэнэб беддъм, бър хэттэн тьйды, озьмэм элльм. Йэгэнэдэн чьққаньнь эп кетыйлэ дедъм, чүччь шэкэр лэвлэвь-дэ, хэммэ терьп-терьп эп кетэйэптъ. Қарэсэм рэйаннь вэкьллэрийэм бэ:рь келэйэптъ-дэ. Бър упэлнэмэчь бэрьды бър вэх лэп ьтып элльмьзгэ кеп қалль. Шу турушкэ, хэшэр қыпсэн-дэ, дедъ. Кейнь рэйкум бэвэ кеп қалль, кечкурун, бойрэгэ чэқьдде.

Кечкэчэ хэммэсьнь чэвьп тэйлэдък, кэмэ:ды еннь. Рэйкумбэвэ лэвлэвнь пьйдэсь кэтгэ деп гэпърьп-гэпърьп кеп, кейин бьзэдды мэхтэб бэщка рэйьслэрьды қьзэртърьды. Еннь бьзэ эпньньккэ отьп қолльк. Бър сувэрьп, сувэргэянең кейн тэйь бошэйдь, кэвлэп хэр-хэр жейгэ үйдык, шүйтып хэммэ жэйдь лэвлэвь бэсьп кеттъ, хэсьлль тэхсьмлэйдък, чьт кесэ кэлхэзгэ дэррэв хэсэвлэп чьгамьз, қань неччь метьддэн тьйэ:ды, сэгун хэвэр қьлэмьз, Галлэнь қол мьнен орьп, хом мьнен йөнчэйдък, ьнтъзэм шуннэй қаттъ едыкь, йөнчьн сэв(у)рьң, тэййэллэн, некьн хьйэнэт қьмэн, дьйдым.

Ошэ вэглэр кэлхуччылэрдэ элэм кувьды, шунчэ эл кэлхэзды йерьнь бэсмэгчьйды. Кэлхэзды нэньнь йесэң хэлэллэв йе, дейдыг-дэ, эдэмлэгэ, сэз пьрэнтэ эрқэсьнь мэ:кэмлэсэ:ньз, пьрэнткэ йэддэм бергэньньз шу болэ:ды, дьйдык.

Бър жэйгэ шэль екувдык, эдэмнь кэмльгьдэн, когарьп чьгьп, кейнь от бэсьп кеттъ, шундэй босэйэм бър розгэртэ бър туннэчэ шэль тьйды.

Бър кун рэйкумбэвэ чэқьрьп, сеңнэ эт-хөкьз йетьшмэйдьмэ? деп сорэды.

Бър кун ьстьмэ зорэлэивьдды, бэдэньмңэ варэжэ кьрьвьдды, хьппэ дэвушъм пьттъ, ьентькьб-ьентькьб нэпэс элэмэн, эйэлъм бър мэмэ чэқьргэнэкэн у қолньн шүтып тэмэгьмңэ эп кельвьдды. Е, қой, қой, дедъм. Сув ьччэм отмэйдь. Соғун қарэсэм бэдърлэп уч кышь окьйвьдды, эйэлъмнь чэқьрьв эйттъм, бър кышьгэ буйур, шэ:рдэн тэвэ:мэ, гузэддэн тэвэ:мэ бър в^рэч тэпсэдэ йувэрсэ, дедъм. Қарэсэм эвхэл шо. Соғун шэ:рдэн в^рэч кев эп кеттъ мень, ендь йэтыппэн, бэ:рьсь өзьчэ гэплэшэйэптъ, кулэгьмңэ кьрэды, чүшмэймэн улэдды гэвьгэ, хьштъмэнь бьлмэймэн, некьн нэпэс гьттэккьнэ рэшэм болль бэргэньнэн кейн. Шүтип эпарэстэ қьп түзэлып кеттъм. Еннь эдэмлэгэ белбувэрдэн йугэрьдэн йэрэ чьхсэ, меңа йувэрсьн, дедъм. Бър

кышынъ снъдэн бър сом дегэн йсми йэрэ чъгыпть, бэхшыңнэ, пълчыннэ йугурэвэрэсэмме, бър чолг вьрэчкэ, деп кѳгзз йзъб бердым. Тагъ бытгэсынъ қарасэм уштэсь окув йс:пть, тэмэхть бър тэмннъ късвэ эгэн, хьллэ нэпэс эладь. хэзър вьрэчкэ бър, деп жонэтьв йувэрдьм.

Кэлхэзгэ йетгъ йуз гектэр эвъ йер бър эдь, сув йетгышмэйдь, кум бэтыш пэйтъ ту:ръ эллыгэ бэддым. Вэтхузгэ ышлэгэн устэ кышъ бош кетэ:мэ, меңэ сув берэсэмме, йохмэ? дедьм. Сув учун уруш-согышэм боп турэт(ъ)тэ, еннъ. Бу гъвьңцъ кой, улум, дедь.

Нькэ тойдэ эрзъ-хэвэсь бър ку:, нэ кышълэр тоққэс тэвэж қыладьлэр, йыгът бергэн нессэдэн тоққэс хьл тэвэм қыладь: энэр, хэлэ, нэн, шэшлкъ..., хэмме қассыгэ сэлъвлэдь. Той кунъ бър қас йэзъп койэллэ, шу қаскэ кым қанчэ тэйлэсэ тэйлэйдь, пуллъ кыйэв тэмннэ тэпшырэллэ. Шу кунъ хэмсэйэ хэвлыгэ қыз дугэнэлэръ мьнэн отгырадъ, қыздь вэкълнъ сорэб бэрэллэ (р). Кэмпърлэр лэлэлэддь гүп-гүп урып, тезр: гэпър деб мәжмур қыгэннэй қылэллэ. Шунъ учун вэкъл сорэп қегэллэ кэмпьллэгэ пул берэдъ. Еннъ қыс кымңэ вэкълнъ бергэм босэ шунъ гъвь гэп, кэрэтайэм болэдь. Ыгът тэмн эйэллэръ ыгътгъ кыптыдэн, тоньдэн ы:нэ откэръп турэдъ, кейын ыгът ектэ жорэсь мьнэн чъмьллкъқа кырып учэвэйэм сэлэм сэлэдь. Кэмпьллэ, ков йэшэсын! мьң йэшэсын! кып қылэллэ(р). Еккъ жорэнь кыйэвбэшлэтэр дейдылэ. Улэгэ этэп қалпжк', қас, тэвэм тэттып эллыгэ койэллэ, бэркэшыгэ пул тэйлэп, улэ элып кетэллэ. Пуллъ қыздь енасыгэ берэллэ (р). Кельннэйэм кыйэвдь эллыгэ кыйьрып койэллэ(р), ойгэ эдем толэ болэдь. Кейын кельң-кыйэвдь хешлэръ чъмьллкъқа қарэп сэчэлэ сэчэдь.

Еттэмьнэң қайннэсь кыйэвдь қышыгэ чынтэвэж, чэйнъй-пыйэлэ, бэркэш кетърып койэдь. Кыйэв унь элып кетэдь. Нэмэзъ эсыргэ бэръп қыз эткэ мьнып кыйэвдькыйэ жонэйдь. Йоллэгэ бэқам тутэллэ эдэмлэ, қыздь мьндъръб бэргъч йэ экэсь, йэ укэсь улэгэ пул берэдъ. Қыз эт мьнэн элэвдь гьдъдэн эйлэнэдь, қыздь ыгът котэръв эладь. Кейин бетсчэръ, жоййығаръ қыс коддысь болэдь. Қыс коддыгэ қыздь этэ-енэсь коргэнь кельп, хэпэвэн, этгуйжк эп кебберэдъ.

Koson shevasi

Вьг бэрэкэн вьр йог'екеп қэдъм зэмэндэ вьр кышъ богэн экэн. У кышынъ yshtə og'ly bərakən. Kynlərdən vьr kyn u kьshь əg'yr kəcel boləb qəlypть, kəttə og'lyнь chəqьrьp shynnəy depty: og'lym, menь йəshəshdən korə olymьm йəqьp qəlyь.Əgər mən olsəm, gorьmнь ych kyn pəyləysəmmь?- dəpty. Og'ly йoq pəyleməymən dəpty. Shynnəy кейын u ortənchь og'lyнь chəqьrьtyrьty. Lekьp ortənchь og'ly həm tətəсьnь

gorgъnъ ych kyn pъйлeshkэ rцzъ bцlmэртъ. У kъshъ qэттъq хэрэ bортъ вэ kendjэ og'lyнъ chэqъгэртъ. Og'lym, mэbцdц mэн олър qцlsэм, gorgъmnъ ych kyn pъйлэйсэмтъ? depty. Kendjэ og'ly ych kyn emэs йys kyn dъsэйэм pъйлshkэ тэйrлыгънъ эйтэртъ. Өrэдэн бър nэchchъ kyn otkэnnэn кейън у kъshъ олэртъ. Этэсэдэн qцlgэн merцsni ych og'yl болыб Ъkkъ nъkeL .элъpцтэ kэттэ og'yl mэъshэт, ойън-kylgъgэ берыльp кетэртъ. Tez kyндэ yлэ ozlэгъгэ qэгэшлъ bogэн mэгosнъ Ъchъb тэмцm qъpтылэ. Yлэдэ hъch нерсэ qцmэртъ. Yлэнь hэг кунъ бъргэ mэъshet qълэйtkцn dosлегъйэм тэйлэр кетэртъ. Shynnэн кэйън yлэ yкэлэгънъ Ъdцйэ келър pyl corэнтылэ. Kэндjэ og'yl экэлэгънъ гэрънъ qэйтэрцlmэй yлэгэ pyl беравегэртъ. Lekън yлэ tez kyндэ by pylдъйэм Ъchъb тэмцm qъpты. вэ йэнэ yкэлэгънъ цldгэ кептъ. Kэндjэ og'yl этэсь олгэnnэн кейън бърънchъ кунъ gorgэ бцгэртъ. Бър chetkэ oтычлэb gornъ pъйлэй bцshлepъ. Бър рэйт цsmцnnэн бър qэгэ цт tyshэртъ вэ gornъ ych mettэ эйлэньp ketэйtkэндэ kendjэ og'yl цтты yshлэвэртъ. Shyндэ цт shyन्नэй depty: Mэн цтэйнь цъйдыm, йэтцолгэnnэн кейън унь gorgънэ зъйцrэт qълыshгэ chyshgэньдыm. Өгер керэй бор qцsэм, mэнэ бър йцлнъ tyтэтэсэн, дър йцлъдэн йульp берэртъ-dэ, цsmцngэ kotэгълэртъ. Ъkkънchъ кунъ бър zэngэг цт келър gordъ ych mэттэ ейнэлэb кетейеткцндэ og'yl уньйэм yshлэвэртъ. У цтэм йцлъдэн йульp берэp kozден гцйър bортъ. Uchънchъ кунъ бър сэмэн цт келэртъ. Уйэм gordъ ych mэттэ ейнэлэp эндъ ketэйtkцндэ og'yl yshлэвэртъ. У цтэм йцлъдэн ych цлэ йульb берэp kozдэн йоqцлэртъ. Kэндjэ yйгэ келър by сърдъ экэлэгъгэ эйтмэртъ. Өкэлегъ Ъchър kendjэ og'ylдъйэм бцг - йог'ынь kokkэ cъvyгэpтылэ Shynэн кейън yлэ boshqa йурткэ бцsh цлър кетэpтылэ вэ бър kъshгэ chorцnлъkkэ Ъshгэ кърэpтылэ. Kynлэдэн бър kyn экэлегъ kendjэ og'ынь qойлэнь цldдэ qцldгър ozlэгъ shéhэргэ chyshър кетэpты. Yлэ shéhэргэ бцгър shyндэй хабардъ eshътыpтылэ: эгер кымдэкым цт mънэн qърq зънэлъk нцpцnnэн chъqъb pцshshцнъ qъзынь qцлъдэн syv Ъchър, yzyгънъ цлър chyshsэ, pцshshц qъзынь oshэngэ берэдъ. Yлэ yйгэ келър, by хабардъ kendjэ og'ыге эйтэртъ. Kэндjэ og'yl mэньйэм цбцгъйлэ, дър йелънсэйэм экэлегъ унь цбцгmэpтылэ. Shyндэ kendjэ og'yl qргэ цтты йцлънъ tyтэтэpты, yстыгэ кыймлэгъ mънэн цт рэйdц бэpты. У кыймлэнь кыйър pцshshц сэргъйгэ йол цpты, зънэнь цldгэ бцгър, цгэ бър qэмchъ yгэpты, цт 38 зънэгэ chъqъpты. Kэндjэ og'yl цтны бцshънъ qайгър chyshър кетэpты вэ hech нерсэ kцrmэгэндэй pцdэгэ qэгэр йyгэpты, экэлегъ келър, bygyngъ bogэн vцqъйэнь гэръгэpты. Ъkkънchъ кунъ kendjэ og'yl zэngэг цт mънэн бцгэpты, 39 зънэгэ chъqъb, кэйън qайтыp кетэpты. Uchънchъ кунъ сэмэн цт mънэн бцгър 40 зънэгэ chъqъpты. Pцshshцнъ qъзыдэн syv цлър Ъchэpты, qцлъдэн yzyгънъ цлър chyshър кетэpты вэ pцdэсэнь бцqър йyгъvyгэpты. Pцshshц shyндэй буйгyq

сһьдэгэрть. Нэмтэнэ дэлһнь йувдэгьр сһьдэйлэ, дьр. Лекън 40 зьнэгэ сһьддэн эзэмэттэ тэрэммэртэлэ. Рцshshц кьм дэлһ, йәнэ, дэлһнь йуvmэгэн, дьрть. Ньзмәткәrlә бьр рцdәchь дәlgәһньһ эйтэрть. Рцdәchьһньһэм сһьдэгьр, дэлһнь йувдэгьртлэ вә уһь дәлдә дьзүктә корьртлэ. Shynнэй кейһн рцshshц 40 кечәһйу, 40 kyndyz той қыльр, қызыһь kendjә og'ыlge берьрть вә рцshshцльг'дһйәм тәршгьрть. Kendjә og'ыl ектә әкәзһнь вәзыр қыльр эрть вә мәлһкә мһнән бьргә мьгәт мәхсәтгә йетэрть.

Кытоб тумани Чечак шеваси

Бьр йль, йгьллгь вэхтмга басмачьлардь қольгә чүшкәммән. Ғалла алыш учһн пәйшәммһнь бззэргә үч кьшь боп бэрдьк Ек(кь)кьшь бьргә қышләдән бэрдьк-тә, бытгәмьз бззэрдән қошһллкь, уштә боп ғалла эләмьс деб бэрувдкь, бьр қышләккә бэрып йэртткь//джатткь. Бьздь бьр эшнәмьс бэрьдь, шу йәэртьп бэрдь-дә, кьйһн шу қышләккә йэртткь//джатткь. Шуердән, ендь хәзэргь хьсәпкә бьр йүзү он келә бугдай элһьм, бьр хәмрәйьм йетмьш келә элль, бьр хәмрәйьмьс кыр келә элль, хәммәсь боп еккь йүзү йегьрмә келә ғалла эллкь-тә. У вәхтә ғалла мһнән куннузгә йуруш қыһьн. Кечәсь хәйдәймьс деп ошергә йэртткь//джатткь. Шу йэрткән эхшам(мь)мьс хава булут боп қараньльг болль, пьчь хава йьгдь:, йурәлмәдкь-тә йэртп қәллкь Куннузгәйәм жонәлмәдкь, бу эхшәмь йонәдкь, эй эйдһн болль, хава ғувэр-пувэр бомәдь джә бьр қьрәв чүшүп, эйдһн боп, эльстәгь йолләр коруньп, шүтип учәв(ь)мьс келәйәтувдүк-ко,... хей, берйәгдән, элдьмьздән, шо қышләгдән чығып бьр йеттә-сәккьс келәметьрләр йурувдкь, элльмьздән уч эдль(к), шо эльстән быдһрәп бьзә(р)гә қарәп кельвьрдь. Бьзә бьйәк(к)ә қарап кетвьвердкь, улә бьзә(р)гә қарәп кельвьрдь, шо, бьр-бьрмьзгә қаршь кельвьвердкь-тә. Бьзәдән оттә-йу қайтп бьйәкә оттә-дә „тохтәһнәр" дьдь. Хоп тохтәдкь

-Кайердән чыхтйһнәр? - деп сорә:дь.

-Хә, мәнә шу қышләктән.

-Хоп, қеддән сьләрдькь?

-Бьзәрдькь Кьтәптән.

-Ньмә бу эрткәлләрһн?

-Бугдәй...

-Хоп, қйтэр бергә - дедь-дә, шә:һнәкә:йһн бьзәрдь қйтэрдь, учәвһньһэм кьйһмь түзүй. Хәмрәйһмьздь екәвдән ғаллань элдь-дә, мен(һ)ә ьндәмәй турдь. Соғун мен(һ)ә кел(л)ьдә, сен кьм, дедь. Лекьһн хәмрәйләрһм шун(д)әйчь йүргән кьшьйдь, мен(һ)ә пьрәстәйгһнә хәмрәйдь о. Бьйәхтән кегән хәмрәйь эйттә, мунь менән әйтшыв отьрәсәммь, мунь мәргь бытгә пәчәх-тә, бытгә

пэчэгдь бер, энэ джак(к)а йумэлэтъп тэйлэ - кой-дэ, дьдъ. Шун(д)эй дегэннэңке:н кохтум. Мен эйттъм, хэ, бу бэсмэчъйэкэн, еннь быллъм, нэвэдэ этъп тэйлэмэсьн, деп йэнэңгъйэ, сорамагдъ эйбъ джох сьзлэр към болэсьслэр, дедъм.

- Е, менъ ертэ Чърэхчъ бэрсэң, былэсэн, менъ къмльгъмнъ, дедъ.

Ъчъмнэ Чърэхчъ бэрмэстэн шейгэ бър ыш кьп коймэсэ, деп қорқайэппэн. Кейнъ бър вахтъ бытгэсь келль-дэ, шу мьнэн ком майдэ-чүйдэ кьв отьрмэ, дедъ, эттэн чүштүм-у, эттэ устыгэ буғдэи эртълғань:йдъ, шу эртълғань мьнэн эттэ йлэвьдэн олль-дэ, эттэ быйак(к)а бер, дьдъ. Бу менъкь йемэс, менъ некън бэрэвдэн қа(р)здэр қыласълэр, меннэн ундурув элэт(ь)тэ дьдъм. Еннь майдэ-чүйдэ десэм, бьннэмэ зэлэллэнтърьп, этъп-пэтъп тэйлэмэсьн дьймэн, кечэсь бър эвлэх чолгэ. Ек(кь) хэмрэйъм чө:т ьннэмэй турьптъ. Гэпурувурувдъм, бу мэ:мэдэнэ мэнэн эйтъшьв отьрмэ, эйтъшшэн ертэмэнчэ дэвур сень эйлэнтърэдъ, гэп тэвуб берэйкэн. Мунъ, эйтъм-ко сеңэ, эйтъшьв отьргунчэ бър пэчэгдъ бер, шунъ мьнэн чукургэ эвдэръп тэйлэ, қлувурэт(ь)-тэ, дьдъ. Сэгун эттэ йүлэвнь беддъм, мэ!, дьдъм. Эттэ йүлэвнь шуннэй элль-дэ, хэй нэрэлэкқа бър беш мьтър-элтъ мьтър джэй-гэ бытгэсьгэ еттэб бердъ. Бунъсь менэ, элльмнэ кельп қарамэт(и)-тэ, шу, чэппэ қарап туруптъ. Эттэ йетэлэб бэрдь-дэ, йүлэвнь унэ беддъ-дэ, соғун - қанъ еннь, болыйнар, сьлэрдъ мэнэ шу йол топпэторъ Чърэхчъгэ эбрэдъ, дьдъ. Кэттэ йол өзъ некън. Шу Джэмнэң келэйэткэн кэттэ йол өзъ, шу йолгэ тушьрдь-йу, топпэ-тоғръ кетэвурэсьлэ шу йоллэн, бу тэмэңнэ чьхсэңэм этълэсэн, бу тэмэңнэ чьхсэңэм этълэсэн дедъ-тэ, хэйдэдъ, бытгэсь бир омбър мьтър элльн, бытгэсь бър омбър мьтър кейнъ, элльдэгънъ қолыгэ лэгәнъ бэр, кыйндыгънъ қолыгэ мьлтъғ. Мьлтъғъ, шу, пэнштьрэгэ охшэгән мьлтъғ-у, пэнштьрэлъгънъйэм энъгънъ былмэймэн, башқалыгънъйэм некън. Кечэсь бэтгэр мен өзъмэм, бэйнэ:, „этъп тэйлэ" дейэньгэ кохтъм-дэ. Соғун йолгэ эсп койдъ бьээрдь, хьч ьннэмэй йурэсьлэ, дьдъ, ьннэмэй кетьвурдык учэвъмьз, бэрэ-бэрэ мен йэнэ сорэдъм, сьлэр өзъ към бөлэсьлэр, буйтып ньмэ қыль(в) йурьпсьлэр, дьдъм. Хэ. у-бу деп, бытгэсь-бытгэсьгэ эйттъ-ко, бьээр чэйхэңгэ турэмьз, этлэ(р) мьнэн буғдэйдъ койьп, ше:гэ келэсэн, дьдъ-дэ, у қэлли, бьээр кельвурдык Ендъ өзъм былъп койдъм улэрдъ бэсмэчъльгънъ. Екэвнь ортэсьгэ бьээр учэв(ь)мьс келэйэппьз, бытгэсь лэгәннъ, бытгэсь мьлтъғдъ қолыгэ ушлэгән, шуйтып келэйэптъ. Кыйнъ бэрэ-бэрэ элдъндэгъ, шу лэгәннъ, ек(к)ь-уч қарашьп элльн-элльн хэйдэп, кыйнъ қатгък қьчэв хэйдэп кеттъ. У корьммэй, йох воп кеткәннэйкың соғун мен, у кайа кеттъ, дьдъм. Қой, йурэвур, ышьң(б)омэсьн, дьдъ. Шу бър джэйгэ келувдык, бър йэңгэ,

шун(д)эй тэрмэшгьп йснэгэ чьгайт(ь)кэн джэйгэ, шу, згънь охшэтып бър кэмчъ урдъ-дэ, шун(д)эй кыйьнэ карасэм, шу, ьзыгэ бурдъ-йу, бьзэ(р)дъ тэйлэп өзыйэм с:л(л)ь-кет(т)ь-дэ, кэчъп кеттгь. Бьзэр ше:гэ эрэ чолгэ кэллкъ Бър сэккьс кьлэмьтърлэр йол йурувдък, хэмрэйлэрым, ен(нь) ньмэ кьлэмьз, бун(д)эй боллгь, у-бу девдъ, хэй, еннь кэйтэйк, шу бьзэрдъ буғдэйдъ эгэн джэйгэ дэвур бэрэйкькэнъ, кэн(ь)ньмэ гэб бэр, дьдъм, Эстэ-эстэ йэнэгъ джэйгэ дэвур еннь пыйэдэ бэрдък, бэрсэк бэйнэгъ, йолдэн, бэзэрдэн кошылгэн хэмрэймьздъ ешэгъ бэрдь, бьзэддкъ эгъдъ екэв(ь)мьздъкыйэм, унь ешэгънь йолдъ устыгэ хэлэчөкьсьнь шун(д)эйгънэ токумьгэ суғыпгъ-дэ, эйэгъдэм бэйлэп кетъпгь. Бьзэрдъ эдлэрэм йог, ғаллайэм йох, кетъпгь. Хьч хьсэбъ йог еннь, кэ:гэ бэрэрмьздъ бьлмэймьз, ше:гэ йэттык кьмьллэмэй, бу қан(д)эй боллгь еннь деп. Е(р)тэмьнэ(н) турдък, карасэк, хэ:эллэмьзгэ бър қышлэг бэрэкэн, эстэ-эстэ бэрдък шуна. Е(р)тэмьнэ(н) шергэ бэрп, эдэмлэрдъ корьп, шунэй-шунэй, хьдж бьлмэдък, кьмьлгънь тэньмэдък. Некън шо эгэн эдэмлэрдъ йус кьшънь ьчыйэ босэйэм мен тэньймэн, джудэ йэхшълэп белгълэп қойдъм, ьшкълып көрсэм тэньймэн, дьдъм. Хэй, бьзэ(р)дэн сорэл-сорэл, шунэйчъ қайгэ эллгь, қайгэ қойдъ, кьм эллгь, кьмьдъ, деп, еннь сьзэр кетъвьрэнлэр, бьзэр булэрдъ тэпэмьз, эдрьслэрэздъ қойьп кетъңлэ, тошнь қып, бьз ньмэ богәннь кьйн хэбэр кьлэмьз, дьдълэр. Шуйтып озъ ғалла тэ:чъл вэхтъ буғдэйдъмьздъ эдърьб озъмьз бър олъмнэн кэвдък. Улэрдъ шо қышлэгъдъ эдэмлэръ бьлэйкэн, кьйн сэллэдлэргэ хэбэр қып, ошэ қалқамьнэн устыгэ бэръб бэсмэчълэрдъ йэскэн джэйгэ сэллэдлэр бэсэб эгэн. Бу учэвь, шу, ғалла-палла тэвуп кетърьб берьп турэйкэн улэргэ, кьйн бьллгь. (Шева вакилларининг гувохлик беришича, бу шева аввал джловчи шева бұлган)

Лэтырә

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Eshək, өкьз, түйә әсрәләшһәптә: eshək der eməsh: dostlar, men shy duniyag'a kəp bьr nəsə kərməstьn armanda ketйappa. ylar sorapты: пй:нь көрмәдһң depty. Eshək etьpty: shy vaххачһый bьr ьssьq nang'ьnanь qайmaqqa batьгьr ййамадым. өкьз etьpty: senьң арманьң armammь? Мепьн(мең) арманьмнь esһьт, men shy vaххачһый йахшы ьssьqqana shalg'amshorpa ichamьй ketyappa(n). Түйә etəдъ : екөвьнпңэт арманьң e:sh nə:səgə турмьйдъ. Мепьң арманьмнь esһьтьңнәр: Мепьң(мең) арманьм shy vaххачһый yaхшы ьssьqqana sandalg'a төrt айag'ьmнь sa::p otiramastьn ketйappa(n)

Ertök

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Bar әкә, йог' әкә, бөгъ бәкәвуй әкә, түлкь йасавуй әкә шьтмчьқ чақьтмчь әкә. Bir qarg'a b'le b'rg qozь bar әкә, йүгүр-йүгүр екөвъ dostь bopть. qarg'a qozьchaqqa qarap: «Dostь. dostь depть, қуйгүг'ьндьн b'rg choqьt-ч'ь» depть. Qozь «tymshьg'ьн haram. баг'р дайгадьн йувуp кә» depть. Qarg'a дайгаг'a баг'рть.

«Дайга, дайга, бергн(бен?) суv, йувый tymshyq, qozьchaq choq'p, bol'й semъз» depть. Дайга етьрть: «суv berәdog'on 'д'ьsh'ьm йоq, күlald'ьн баг'р көзә әккә» depть. Qarg'a күlalг'a баг'рть: «Күlalч'ь әкә, бергн көзә, альй суv, йувый tymshьq, qozьchaq choq'p, bol'й semъз» depть. Күlal:«Таййар көзәm йоq, sag'ч'ьг'a баг'р sag' әккә» depть. qarg'a sag'ч'ьг'a баг'рть. «Sag'ч'ь әкә, бергн sag' appaг'ый күlal, q'ь)сьн көзә, альй суv, йувый tymshьq, qozьchaq choq'p, bol'й semъз» depть. Sag'ч'ь кий'к shax(түгүз) әккә, depть. Qarg'a кий'кч'ьгә баг'рть.» Кий'кч'ь әкә, бергн shax, альй sag,' appaг'ый күlal, q'ьсьн көзә, альй суv, йувый tymshьq, qozьchaq choq'p, bol'й semъз» depть. Кий'кч'ь етьрть:» Кий'кләг сүйт 'shməсә, shax bem'йд'ь, сүйтч'ьд'ьн баг'р сүйт әккә» depть.Сүйтч'ь: «С'ьг'рләг р'чән йemәсә сүйт bem'йд'ь» depть. Qarg'a р'чәнч'ьгә баг'рть:» Р'чәнч'ь әкә, бергн р'чән, йес'н с'ьг'ь, бес'н сүйт, 'сс'н кий'к, бес'н shax, альй sag' appaг'ый күlal, q'ьсьн көзә, альй суv, йувый tymshьq, qozьchaq choq'p, bol'й semъз» depть. Р'чәнч'ь етьрть:»Oraq йоq, oraq әккә, oг'pperәтә» depть. Qarg'a oraqч'ьг'a баг'рть:» Oraqч'ь әкә, бергн oraq, альй р'чән, йес'н с'ьг'ь, бес'н сүйт, 'сс'н кий'к, бес'н shax, альй sag', appaг'ый күlal, q'ьсьн көзә, альй суv, йувый tymshьq, qozьchaq choq'p, bol'й semъз» depть.»Таййар oraq йоq, көм'рч'ьд'ьн баг'р көм'р әккә» depть. Qarg'a көм'рч'ьгә баг'рть:» Көм'рч'ь әкә, бергн көм'р, appaг'ый ysta.q'ьсьн oraq, альй р'чән, йес'н с'ьг'ь, бес'н сүйт,'сс'н кий'к, бес'н shax, альй sag', appaг'ый күlal, q'ьсьн көзә, альй суv, йувый tymshьq, qozьchaq choq'p, bol'й semъз» depть.» Көм'рч'ь b'rg хalta көм'р берть. Көм'ргн 'ch'ьдә b'rg dana choq bar әкә, көм'рт'ь qarg'a arqalar barapqan әкә, hal'ьг'ь choq'ьн көм'р ot ap ket'p, qarg'a күй'p өл'p qapть.

O'G'UZ LANJASI

Урганч шеваси

гүрр'н

Мән он сәкк'з йа:ш'ьмда қой бақарәд'ьм. Атам қассапч'ьл'к этәр әд'ь. Мән қой бақмақа б'р геткәннән он-ом беш гүндә б'р гәләрәд'ьм. Б'р гүн гәсәм, б'злән'ь еләтн'ь ақсаққалн'ь й'пәкн'ь оғыллаптыла. Бу ақсаққалн'ь Мәтм'рат ақсаққал дәрәд'ьлә. Бу адам жаммапч'ьл'к(түкувчилик) этәрәд'ь. Бу оғыллаңнан й'пәкн'ь мән'ь

мойныма ташадыла. Кой бакыштан гәлийәнәдәм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғыллаңнан; Бьр гүнь гешлькә гәльп, оғыллап геттә, дәп тө:мәт ташадыла. Мәнъ атам вула вълән урьштә, болмады. Соң йанкә ақсаққал йаньна бьр тода бейлань алып, хана арз әтмәкә барыптыла. Хан мәнъ чакьртърды. Мәнъ иккә пашшап(миршаб) альб гьтты. Мәннән “йьпәкнъ качан алдъң, нешәтәп алдъң” дәп сорадыла. мән хәммә вақьйань сөлләп пәрдым. Качан кой бакыштан гәлийәнъмнъ, бу гәпләдән хаварьм йоклькьнъ айттым. Хан маңа йи:рмә тазий урьшнъ буйьрды. Мәнъ урып зьндана ташадыла. үч гүннән соң мәнъ ка:зьға қоштыла. Ка:зьға Мәтмьрат ақсаққаллам барды. ка:зь бьзләдән вақьйань сорады. мән хәммәсьнъ айтп болғаннан соң: “шу айтқалларьң рас васа, ант иш” дәды. мән ант иштәм. ақсаққалам хәммә гәпләнъ сөлләп: „шу бала йьпәкнъ оғыллады” дәды. ка:зь вунь сөзьнъ куватлады. Маңа қарап ка:зь. „йьпәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нънда бьрәв ба:мәды?” дәп сорады. Мән айттым, “иби, - дәдым, - мән йьпәкнъ оғылламадым, - дәдым, - мәнъ вөзьм хәр вақьттан өй йа:на бьр гәльп гитәмән, мән гәсәм, йьпәкнъ оғыллаңнаньна үч гүн боған экән, йәнә мән вунь кьм бьлән оғылльйман?”- дәдым. ка:зь мәнъ гәпмә кулақ салмада:м, маңа “қьрк тылла төлйьсән” дәп хөкүм чьқарды. Шүндәтәп, атам бар дунйасьнъ сатып, зо:рдан қьрк тылла төләп, мәнъ кутқарьп алвәды.(Хива шахары)

Әртәк

Бьр варәкән, бьр йоғәкән, бьр пашшань Айзада дьйән кы:зь варәкән. бьр гүнь Айзада атась вълән шәтрәнч ойнйды, атасьнъ утады. атасьна иззә вәрьп: “өйнъ өй әтәдағанам хатын, өйнъ йок. әтәдағанам хатын” дьйды. вуннан соң, атась „йенә ойнйьмьз” дьйды. Йенә:м ойнйдыла. Айзада йенә ойнап, атасьнъ утады. үчньж мәртә ойнағанда:м шунньйн болады. Айзада йенә атасьна иззә вәрьп: „өйнъ өй әтәдағанам хатын, өйнъ йок әтәдағанам хатын” дьйды. Айзадань атась уйальп чькьп гетәды. Пашша кы:зьнъ сөзьнә дьм ка:рь гәләдыдағын, сарайьна варьп: “жалладла, барьң, кы:зьмнъ өлдьрьң” дьйды. Пашшань бьр да:на вәзи:рь варәкән, шу вәзи:рь “пашшайьм, бьлийән бьльп сөллйды, бьлмәйән гүльп сөллйды, навчун өлдьрәмьс, сәвәпнъ айтъң!” дьйды. Пашша боған гәпнъ айтады. Да:на вәзи:рь вунньйм болса, өз кы:зьнъзнь өлдьрьп нәтәсьз, өлдьрмьйн бьр да:ва:наға бәрәмьс, жазасьнъ тартып йүрьйвәрсьн” дьйды,

Шуннан соң кы:знь чөлгькә чьқарадыла. чөлдә Мәткәрьм дейән бьр кәмма:л йандақ чапып йүрьйәнәкән. Вәзи:р Мәткәрьмнъ кьчкьрады, Мәткәрьм вәзи:рнъ йа:нъна гәләды. Соң: “саңа иншу кы:знь бәрәмән, аласаммы?” дьйды. Мәткәрьм: „йо:к, маңа хатын

гәрәкмәйдь!" дөп қалтырьды. Вәзи:р: "алмасаң, сәнь өлдәрәмән!" дьйдь. Шуннан соң Мәткәрәм йахшы, аламан" дьйдь. вәзи:ллә қы:знь Мәткәрәмнь өйнә ташап, соң қайтып гьтәдьялә. Айзада тайха гькьндә дүнья:да бьрыңжь экән. Айзада тайха гькәдья, Мәткәрәм ба:зара аппарьп сатып геләдья. Шунныйн әтъяп, иккьсь гел:дженъ-гел:дже дәмьйн, гүнньзнь гүнньз дәмьйн, и:шлөп, йахшы волып гьтәдьялә, өйлә сольб аладьяла.

Бьр гүнъ Айзада атасьнь чакьрып. улль зьяпат вәрәдья. зьяпатта шәтрәнч ойньидьяла. Пашша хәммәнъ утады. соң Айзада әрнь гьйьмьнь гьйьп, пашша вьлән шәтрәнч ойньидья. атасьнь утады. Соң иззә вәрәдья: „өйнъ өй әтәдағанам хатын, өйнъ йоқ әтәдағанам хатын" дьйдь. Соң Айзада башьыдагь чөгьрмәнъ чьқарады. пашша қараса, өзнь кы:зь. Соң пашша улль той әтәдья. пашшалыкьнь қы:зьяна вәрәдья, мьрат - махсатларына йетәдьялә.

(Урганч тумани, Чакка шиликор қишлоғи).

Gurlan shevasi

Тойға кәгәндә ...

Гүлләндә бьр мәртәдә:м боғаммасьз? Бомаған босаңьз гьңлаң. Мән сьзәрә кьчкәнә Гүллән туврьсьнда сөлләп пәрәмән. Азан мьнән турдыкта, ахшам Самарқаттаң кәгән жорам мьнән чай ьчьп боп, машьнға отьрдык әдья Асқар, әрмьйәдә бьргә бовь:дык.

Рүстәм:гьң тойьна кәгән экән. Асқардың ьлтьмась мьнән аваль Гүлләнә барьп, осьн тойға баратавған болдык. ина бу, қалхазьмьздың бағь Асқардың хавас мьнән алгьндай таванып турған ерьклярнә, шахларь сьны:н дөп турған алмаларьна қарап кьйатьргәньнь көрьп, тушгьнтьрма:а қарадым.-Зор-кү,-дәдья Асқар, Самарқанньң бағларьна, охши:дәкән. Шуньң учуна:м буруннарь қарьлар “Кәрлән “ дәсәләр, и:ндь-Гүллән –дьйдьдә, ьрастанам, йахшы боватьр хазьрларь. Хәммә джайда курьльш. Асқар мьнән кәйп әтъяп кьдьярдык. Сува тушәтавған көлә бардык. Хәзәтъяп қайьққа мьндык.

Қармақ курдык, льяйкьн хәммә- хәммәдә:м балык тутавьрмьйдь-дә... Баға барышть, кьноға кьрьш,-гьндьйскьй кьно боватьр экән, тойдан соңгә қалдырдык.. Ахьр, тойа кәч боп кетть. Барсақ, той халь башламапть. Рүстәмньң кәйпъ зор. Бүгүн ахьр йазувчь Сәйьд Әхмәд айтқаньдай,” «гәччньң бақьргәньда:м сьрнайдың навасьндый» йахшы көрән қы:зньньң тойь боватьрса, унда кәйп бомай, кьмдә босьн, экәвьә:м доқтур.

Доқтьрчьлыкьта Самарқатта охьған. У бу ьшләрды кьльп, мьйман күтъяп, кәлингьң кәгәнньнә:м бьлмәппән. Бьзәрдә мьйманларға көбьнчә йашлар хьзмат әтәдья. Бьр мә:ль келинды йеңьл машьннан чушьргән қы:злар йар-йар айтмаға қарады. Қы:злар келиньң агьннан

кыйэвэ гүл кэлтүрдү. Өртүслөр ойынга чүштү. Башланды «тойлар мубарак». Тойларымыздың быр кызыгы барды-да. Аскар дым хайран болды. Балкым Самаркандың тойлары башкача болатарыңды. Мәнэм кормөдүм Самаркандың тойларыңды. Тойда Аскарды хайран калдырган нәрсә келин намыннан салам айтув, йыгытладан сүзүлүшүп “Белбав чечүш “. Аскардың тойдан дым вахты хош боп кайтты. Ахыр, вонь Гүллөңдү адәтлөрү дым хайран калдырыпты-да, әртәснә хәнә Гүллөнә бардык. Гүллөңдү кыдырарың дайра бойна бардык., ышкылып, Аскарды той ба:на кыдыртүрдүм. Бызардан вахты хош боп кетсә боғань. Йақьнда Аскардан хат алдым. Йазда хәнә бараман дөптү.

Хоразм халк күйиқларидан

Айақьмда зерлү кәвүш кадакль,
Деймә бала, мән бърэвә адакль,
Гүндә бары:н дөсәм, и:зъм сорақль,
Ахшам бары:н дөсәм, айла қараңь.

Намашшамнан чыққан айла батмағай,
Шул йарьма гәлән даулат қайтмағай,
Гәлми:н-гәлми:н бър гәлүпсәс тойьма,
Докқьс ақшамғача даңла атмағай.

Ә:нүңдә джемперү дар экән,
Өзү хош пүчүмлү йар экән,
Арқасыннан ыхлас мәнән қарасам,
Бабамзың айтқаньча бар экән.

Үсәкыңнән кәптәр^в учыл отмәгәй,
Мәннән башқа йара көңлүң гүтмәгәй,
Маннан башқа йара көңлүң гүтәндә,
Тапқан йарың үч аптаға йүтмәгәй.

Кәстүмүңнү кым пүчүптү дар әтүп,
Аға бөлә гәпләшми:сән ҳар әтүп,
Гәпәшмәсә гәпләшмәсән ҳар әтүп,
Мән гүтәмән қадамьма зар әтүп.

Ҷипчоқ лаҳжаси
Samarqand viloyati дж- lovchi shevalaridan namuna
(Qulota qishlog‘i)

Айт-айт Кэръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдьраған тьльндь қатқа салар.
Бул дунйада войнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңь ақьр алар.

Велән қайдан чьгадь сөз бомаса,
Кьм джетэләп джурәдь көз бомаса,
Адамзатть бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқьған сарала бөз бомаса.

Арғьмақтың балась харьмайдь,
Дәрь дьйдь джурәккә сарьмайдь,
Джахшьға айтқан сөзьң дасмайадь,
Джаманга айтқан сөзьң парьмайдь.

Бешть бешкә қоссаннар вом боладь < үн бұлади,
Вон тоқьльнь терьсь том боладь, <түн бұлади.
Джьгьттть алған йарь джақшь боса,
Бьр муратка джеткәнъ шо(л) боладь.

Тойға мьньп келгәнъм джьйрән чьбар,
Кой- койдағь қувмақ сөз бьйдән чьғар,
Джьгьтттьң алған йарь джақшь боса,
Тал чьбьқтай буральп үйдән чьғар.

Арғьмақтың балась харьмайдь,
Дәрь дьйдь джурәккә сарьмайдь,
Джьгьтттьң алған йарь джақшь боса,
Йеки жеңьи сьрәйм тозьмайдь.

Тойға мьньп келгәнъм қуралай көк,
Авдарьльп чапаман айьльм берк.
Қьздь көргән джерьмдә қьльгьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьньп келгәнмән чьбарьмдь.
Чьбарьмға таққамман томарьмдь,

Беш, алты авыз сөзүм басып айссам,
Таркатар тәмәкдәй кумарымды.

Той-той базар, той базар боса бүгүн,
Уй айлана кумар көз конса бүгүн,
Джакшьлар қызыл гулдәй толса бүгүн,
Джаманнар джапрак больп солса бүгүн.

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Hәmmә джәқта сәратан қызыр джәтыр. У әртәбүстан чышыр кеттә джолдан шә:rchәгә қарар джүгә бәшләдә. Джол джәг'асыда пахта егылгән едә. У бәрдән пахтазарг'а қарар бурылды. Нәр бәр түр пахта хутты ог'ан ыйғыр salam берәджатқандай едә. Вагаджатыр узақта көтәргәлгән чһң-tozandi көгәр қалды. Бу чһң tozan о'ган қарар келәберәдә, қараса бәр машһн тола қызыр келәджатыр, Олар авазларһның барыча ашыла әйтәр келәдә. О машһн өтәр кеткәнчә қарар тырды. Кәй йәпә кетә бәшләдә. Оһң әслә аты Qoshqar. Nәкһн ортақлар һәзләләшәр Шайыр дердә. Шайыр дәгәнчәйәтм бар. О һәр заман - һәр заманда шерәм джәзыр тырадә. Qoshqar кеч баққанда үйгә джәтәр алды, үйгә кыгәр арасы әркәгән авқаттан азгана джер дәггән джәтәр қалды. О джәдә чһңchag'n едә. Бүгүн о қызыр джол джүгәдә, ахы.

Тамбақһин қышылығы шеваси Самарқанд вилояти, Хатирчи тумани.

Туврьбылән Ейрь

Қадым заманда бәр қышықта бәр джәгәт барәкән. Вонь аты Туврьбайкән. Вонь бәтгәгәнә аррык атыдан башқа хеш нерсәсә джәгәкән. Барып-барып қышықта ыш камапты, шоннан соң о атынь мһнып мәрдыкәр ышләшкә кетәпты. О аты мһнып джол джүрәпты, джол джүрсәйәтм мол джүрәпты Джолда уна бәр пәйдә кыш джолдаш богы. "Қайға бараджатырсан?"-депты Туврьбай." Мәрдыкәрчылыққа,"- депты халығ адам. Туврьбай вонь атынь сораса, уна Ейрьбай дев айтәпты. О йам Туврьбайды атынь сорав ағандан кей айтәпты: "Екәһмәздә атымәз джәдә мас әкән, ке, джора боламьс",- депты. Туврьбай вонь пәйдә джүргәнәгә раһмь кеб, уна атынь бергәнәкән, о боса аты мһнып бәр хамчы урып, джөнәп капты. Туврьбай нәмә қышынь бәлмәй кетәверәпты. Бәр орманға джәтәп өрдә бәр тандырга көз чүшәпты. "Ке, қараньда джүргәнчә, шо тандырдә ычыгә кырып джатай,"-депты. Бу джәй хайавандарды бәзм қылатырган джәйкән, арслан пашшайәкән, о воньдан турып мейләстә бәшләпты. О гәпәрып боғаннан кей түлкә дастан бәшләпты: "Шо орманьда арқасыда бәр ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсә бар."

Воннан кей шағал гәб башлагты: «Мен турайтқан джердә бър чыккам бар. Вонь кърхта тылһас бар, әр күнъ о шо тыллаларьнь аптаҗқа агчыгып ойнайды.» Еннь навват айыкка кепты: “Шо орманда бър дарах бар. Вонь екытә шахъ бар. О көб дәрджә дуа. Шул мәмләкәтты пашшасьнь кызы көб джылдан беръ кәсәл боб джатыпты. Шо бәрклердъ кым пашшанъ кызыга берсә, о тузәлтп кетәды.” Айыктан соң бөръ гәб башлагты: “Шо орманды нарьджагыда бър байды кърх мьн койъ бар, мен шо койлардан әр күни екытәсьнь джыймән. шо арада бър бавайды бър күчыгы бар. әгәр шо күчүхты бай аса, менъ шо күчүх койларға коймайды.” Шо гәбләрды Туврьбай хәммәсьнь ешьтыпты. Шо арада күн чыгыпты. Туврьбай аввал туврь түлкъ айтқан ғарға барыпты, өрдәкъ авкаттардан джепты-дағын, пчы дәм апты. Соң шағал айтқан төвәгә карап кетыпты. өрдә чыкканды тавупты, вонь волдырып, кърх тылһасьнь апты. Соң бадь алдыга барып, унғы: “Койларьньсть сақлап қасам нымә берәс, депты. ” Кърхта кой берәмән,”- депты бай. Туврьбай туврь бөръ айтқан бавайды алдыга барып, вонь күчүгынь сатьвапты. Шоннан сон койлар бөръдән кутулыпты. Кей(ың) Туврьбай шәргә барыпты. өрдә пашшанъ сарайыга барып, өзнь пашшанъ кызынь түзәтышньнь айттыпты. Вонь пашшанъ сарайыга кырътыпты. Туврьбай пашшанъ кызыга айыг айтқан бәрктъ езып перыпты. Қыз вон күндә түзәлтпты. Пашша хурсән боп кызынь Туврьбайға берыпты. Бър джейгә унга үй курып перыпты.

Күннәрдән бър күн о Ейрьбайды көрып қапты. О Ейрьбайды ұйыга кыргызып мехман кыпты. Ейрьбай бу байлык мьнән хүрмәткә қандай джеткәнньнь сорапты. Туврьбай унга боған вақыйаларды айтп перыпты. Ейрьбайам туврь барып шо тандырга кырып джатыпты. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джыйлыпты. хәммәсь ышләрь чәппә кеткәнньнь айттыпты. Шовак бър чымчык учып кепты-дә: “Чакымчы тандырда,”-деп кычырыпты. Хәммә хайваннар тандырга қарап джүгүрыпты. өрдәкъ Ейрьбайды көрып, вунь ғаджып ташлапты. Шуннай қып Туврьбай мурат-махсатыга джегыпты.

О‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari

1. О‘zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. О‘zbek shevalarini o‘rganadi.
- B. О‘zbek dialektlarini o‘rganadi.
- C. О‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan shevalarni o‘rganadi.
- D. О‘zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganadi.
- E. О‘zbek lahjalarini o‘rganadi.

2. Lingvistik - geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o‘rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o‘rganadi.
- C. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o‘rganadi.

- D. Shevaning fonetik xususiyatlarini rasmlarda belgilaydi.
 E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o'rganadi.
- 3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?**
- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
 B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
 C. Harflarning o'qilishini ta'minlash.
 D. Harf va tovush munosabatini belgilash.
 E. Qayta yozish.
- 4. ə, e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.**
- A. Old qator, yuqori - tor.
 B. Old qator, lablangan.
 C. Old qator, quyi - keng.
 D. Old qator, lablanmagan.
 E. Old qator, o'rta - keng.
- 5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?**
- A. Y.D.Polivanov.
 B. V.V.Reshetov.
 C. A.K.Borovkov.
 D .K.K.Yudaxin.
 E G'.O.Yunusov.
- 6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?**
- A. So'zdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.
 B. So'zda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
 C. So'zdagi old qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
 D. So'zdagi orqa qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
 E. So'zdagi lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
- 7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.**
- A. Terək, terəğъ
 B. oraq, orag'ъ
 C. toppъ, doppъ
 D. ketdъ, kettъ
 E. yog'mъr, yamg'ъr
- 8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida "n" undoshi orttiriladi?**
- A. Toshkent, Samarqand.
 B. Xorazm, Samarqand.
 C. Xorazm, Forish.
 D. Xorazm, Shahrisabz.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shilib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

- A. Faqat otlarga.
- B. Faqat fe'llarga.
- C. Ham otlarga, ham fe'llarga.
- D. Ham otlarga, ham sifatlariga.
- E. Ham sifatlariga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

- A. e va ɔ
- B. a va ɔ
- C. a va e.
- D. ɔ va e.
- E. e va ɔ

11. Sheva deb:

- A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.
- B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.
- C. O'zbek tilining o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo'lgan qismiga aytiladi.
- D. Sheva territorial tildir.
- E. O'zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O'zbek adabiy tiliga berilgan to'liq ta'rifni aniqlang:

- A. O'zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.
- B. O'zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo'lib, so'z san'atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.
- C. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.
- D. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me'yorlashgan tildir.
- E. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so'z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta'rifni belgilang:

- A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.
- B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llanadigan yozuv sistemasidir.

C. Fonemalarning to'g'ri talaffuzini ta'minlovchi yozuv sistemasidir.

D. To'g'ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig'indisidir.

E. To'g'ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, ə unllariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unllardir.

B. Orqa qator unllardir.

C. Yuqori - tor unllardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unllardir.

E. O'zlashgan unllardir.

15. Qarlus-chigil uyg'ur, qipechoq, o'g'uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. E.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo'g'indagi unlining oldingi bo'g'indagi unliga ta'siriga aytiladi.

C. O'zakdagi unlining affiksdagi unliga ta'sirini bildiradi.

D. Affiksdagi unlining o'zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.

E. Affiksdagi old qator unlining o'zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o'z xarakteriga o'xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

A. Assimilyatsiya.

B. Dissimilyatsiya.

C. Singarmonizm.

D. Spirantizatsiya.

E. Akkomodatsiya.

18. -lyk, -lyg', -ly: affikslari qaysi shevada ko'plik ma'nosini ifodalaydi?

A. Qurama shevalarida.

B. Marg'ilon shevasida.

C. O'sh shevasida.

D. Qorako'l shevasida.

E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bɔvɔmmən
- B. barʃatʲma(n).
- C. bɔrɔmmən.
- D. bɔrɔttʲm.
- E. bɔryttʲmən.

20 . -səmbz affiksi qaysi dialektida va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik fe'li shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.

E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- C. Adabiy til to'laligicha tayanch dialekt asosida rivojlanadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.

E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. y,ʏ unilari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.
- C. Yuqori - tor, lablangan.
- D. Old qator, yuqori - tor.
- E. Old qator, quyi keng.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

- A. E.D.Polivanov.
- B. V.V.Reshetov.
- C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

E. So'z o'zagidagi unlining orqa qator va old qator, lablangan va lablanmaganligiga ko'ra affiksdagi unlilarning uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

A. а - э

B. э - е

C. и - ъ

D. о - ө

E. ы - ъ

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

A. Toshkent va Farg'onada.

B. Qorako'l va Xorazmda.

C. Samarqand, Toshkent viloyatlarida.

D. Namangan va Andijonda.

E. Qashqadaryo va Surxondaryoda.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. - йэп, - мақ

B. - мақ, - мək

C. - мək, - sh

D. - v, - мақ

E. - мək, - ьsh

29. Qaratqich kelishigining -иң , -ың , -уң -үң affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Barcha shevalarda.

B. Toshkent shevasida.

C. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.

D. Singarmonizmli shevalarda.

E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

- A. - maq
- B. - v
- C. - mək
- D. - sh
- E. - ysh.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

- A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.
- C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.
- D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.
- E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.
- B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.
- C. O'g'uz, qipchoq, qarluq.
- D. O'g'uz, nayman, qarluq.
- E. O'g'uz, barlos, qipchoq.

33. o, o unililari tavsifi qaysi qatorida berilgan:

- A. Quyi - keng, lablangan.
- B. Yuqori - tor lablangan.
- C. O'rta - keng, old qator.
- D. O'rta - keng, lablangan.
- E. O'rta - keng, orqa qator.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

- A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.
- D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.
- E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

- A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- C. So'zda unilarning moslashganligi xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unililar qanday yuzaga kelgan?

A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.

B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

C. So'zdagi biror bo'g'inning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

D. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.

E. So'zdagi bo'g'inlardan birining tarixiy taraqqiyoti natijasidir.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.

B. Toshkent, Samarqand.

C. Toshkent, Qarshi.

D. Toshkent, Forish.

E. Toshkent, Namangan.

38. - джан affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

A. Toshkent dialektida.

B. Samarqand dialektida.

C. Xorazm dialektida.

D. Qurama shevalarida.

E. Andijon dialektida.

39. - джэк, - аджақ affikslari qaysi lahjada qo'llanadi?

A. O'g'uz lahjasida.

B. Qorako'l shevasida.

C. O'g'uz, qipchoq lahjalarida.

D. Qipchoq lahjasida.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

A. Qarluq.

B. Qipchoq.

C. O'g'uz.

D. Qozoq-nayman.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. O'rta o'zbek.

B. Janubiy Xorazm.

- C. Qarluq.
- D. Do‘rmon.
- E. Jaloyir.

42. O‘zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko‘rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg‘ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- C. Toshkent, Jizzax.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg‘ona, Namangan.

43. и, ы unlilari tavsifi to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko‘rsating.

- A. M.Asqarova, Sh.Shoabdurahmonov, G‘..Abdurahmonov.
- B. Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, S.Ibrohimov.
- C. S.Ibrohimov, F.Abdullaev, A.Hojiev.
- D. F.Abdullaev, V.V.Reshetov, H‘.Abdurahmonov.
- E. Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliev, Sh.Rahmatullaev.

45. Birlamchi cho‘ziq unlilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog‘liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.
- C. Qadimgi turkiy tildagi cho‘ziq unlining saqlanib qolishi natijasidir.

D. Shevaning biror tarixiy taraqqiyoti davrida paydo bo‘lgan.

E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo‘lgan.

46. O‘zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. 5ta, Toshkent va Farg‘onada.
- B. 5ta, Jizzax va Samarqand.
- C. 4ta, Qipchoq va o‘g‘uz lahjasi dialektlarida.
- D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.
- E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar//lär ko‘plik affiksi qaysi shevalarda qo‘llaniladi?

- A. Toshkent shevasida.
- B. Buxoro o‘zbek shevalarida.
- C. Umlaut qonunini saqlagan shevalarda.

D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.

E. Assimilyatiya qonunini saqlagan shevalarda,

48. -cha affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Farg'ona dialekti shevalarida.

C. Surxondaryo dialektida.

D. Jizzax dialektida.

E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo'llangan?

A. - ъm, - sъ

B. - ъm, - dъ

C. - ън - sъz

D. - ъ, - k

E. - mъz, - dъr

50. н (ng) undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.

A. Til oldi, portlovchi.

B. Til orqa, qorishiq portlovchi.

C. Til oldi, sirg'aluvchi.

D. Til orqa, portlovchi-sirg'lauvchi.

E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi.

51. Ёзгъуыз fe'li qaysi dialektida qo'llanadi va qanday fe'l shakli?

A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko'plik shakli.

B. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.

C. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon shakli.

D. Jizzax dialektida I shaxs aniqlik mayli, hozirgi kelasi zamon ko'plik shakli.

E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko'plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.

B. Bir guruh shevalarga xos bo'lgan so'zlar.

C. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.

D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.

E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Transliteratsiya nima?

A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.

B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.

C. Matnlarni qayta yozib chiqish.

D. Tovushlarni aniq belgilovchi harflar tizimi.

E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.
- C. 5-13 ta.
- D. 9-10 ta.
- E. 6-12 ta.

55. -lär/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
- B. O'g'uz lahjasida.
- C. Qipchoq lahjasida.
- D. O'rta o'zbek dialektida.
- E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

- A. Toshkent.
- B. Sayram.
- C. Turkiston.
- D. Xorazm.
- E. Buxoro.

57. Assimilyatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

- A. Məmləkət-məlməkət
- B. Доррь-торрь
- C. Дəптəр-дəптəргь
- D. O'g'yl-o'g'ly
- E. Дунйə-дунйə

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Samarqand.
- B. Qipchoq.
- C. Xorazm.
- D. Buxoro.
- E. Marg'ilon.

59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Toshkent.
- B. O'g'uz.
- C. Nayman.
- D. Jaloyir.
- E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima ?

- A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.

- B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
- C. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
- D. Fonemalarni ifodalovchi yozuv.
- E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unlilarning uchlamchi cho'ziqligi qaysi dialektida yorqinroq ko'rinadi?

- A. Namangan shahar dialektida.
- B. Namangan atrof shevalarida.
- C. O'sh dialektida.
- D. Andijon dialektida.
- E. Farg'ona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?

- A. Sariosiyo shevasida.
- B. Xorazm shevalarida.
- C. Qarshi shevasida.
- D. Forish shevasida.
- E. Iqon shevasida.

63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?

- A. O'g'uz
- B. Qipchoq
- C. O'g'uz, qipchoq
- D. Shimoliy o'zbek
- E. Qarluq, o'g'uz.

64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:

- A. Iqon shevasida
- B. Qorabuloq shevasida
- C. Xorazm shevalarida
- D. Forish shevasida
- E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

- A. V.V.Reshetov
- B. K.K.Yudaxin
- C. G'.O.Yunusov
- D. A.K.Borovkov
- E. E.D.Polivanov

66. "эйъмгълә" so'z shakli Toshkent shevasida:

- A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi

- B. Oyisi va singlisini bildiradi
- C. Oila a'zolarining barchasini bildiradi va hurmat ifodalaydi
- D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
- E. Otasi-onasi va qarindoshlarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. Soʻz boshida "й" oʻrnida "дж" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

- A. Qarluq, qipchoq
- B. Oʻgʻuz, qipchoq
- C. Oʻgʻuz
- D. Qipchoq
- E. Qarluq

68. Prof. E.D.Polivanov va V.V. Reshetovlarning oʻzbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

- A. Qarluq-chigil uygʻur, chigʻatoy
- B. Qarluq-chigil-uygʻur, qipchoq
- C. Qipchoq, chigʻatoy
- D. Chigʻatoy, oʻgʻuz
- E. Qipchoq, oʻgʻuz

69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.

- A. Unlilarning choʻziq talaffuzi
- B. Soʻz boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin boʻlgan unli va undoshlarning orttirilishi
- C. Soʻz boshida unlilarning ikkilanishi.
- D. Soʻz boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilishi.
- E. Soʻz boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. ə, ʏ
- B. a, ʏ
- C. y, и
- D. o, y
- E. a, ʏ.

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ə
- B. o, e
- C. ʏ, и
- D. o, y
- E. a, ʏ

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom feʼli hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

- A. - dьk, - dьq

- B. - asan, - аджақ
- C. - эр, - vət
- D. - гəпмən, - ъбмən
- E. - аль, - əсь

73. Xorazm shevasida buyruq-istak maylining 1 shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. барайьқ
- B. бəгьйly
- C. бараль
- D. борəйлък
- E. бəгьсьп

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. йег- джер
- B. dedъ - dədъ
- C. teptъ - dəbtъ
- D. kel- gəl
- Y. bor- ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- C. н
- D. sh
- E. l

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O‘QUV AMALIYOTI DASTURI

"O‘zbek dialektologiyasi" kursi bo‘yicha standart talablarga ko‘ra sheva ateriallarini to‘plashni ko‘zlagan o‘quv amaliyoti o‘tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning mayyan bir sheva vakili **bilan jonli** muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo‘lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o‘zbek shevalari to‘g‘risidagi bilimni mukammallashtirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma‘lum bir voqeani, xalq og‘zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (orginal) til faktlarini ilg‘ab olishga ko‘proq ahamiyat berishi lozim bo‘ladi. O‘quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo‘ladi.

O‘quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1 Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o‘sha joyning sheva vakillaridan material to‘plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o‘rganish imkoniyati bo‘ladi. Bu amaliyot natijalariga ko‘ra talaba hisobot yozadi va u o‘rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o‘z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo‘yicha material to‘plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o‘rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O‘quv amaliyotiga talaba portativ magnitofon, imkoniyati bo‘lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (**lekin** bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishli o‘zgartirilishi mumkin):

1. Shevasi o‘rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma‘lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o‘zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma‘lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.

2. Shevaning o‘zbek shevalari tasnifidagi o‘mi.

3. Shevada a, o unlilarining qo‘llanilishi.

4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo‘llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so‘z va grammatik shakllar qatnashgan ikki

jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan soʻz shakllaridan beshta misol yozing.

5. Birlamchi va ikkilamchi choʻziq unlilar saqlangan soʻzlarga beshtadan misol keltiring.

6. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi oʻrinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.

9. Adabiy tilda soʻz boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, doppъ – toʻppъ).

10. H undoshi talaffuzda bormi? U qaysi oʻrinlarda oʻzining adabiy tildagi mavqei saqlab qoladi? Misollar keltiring. H undoshi talaffuzda yoʻq boʻlsa, uning adabiy tildagi oʻrni qanday toʻldiriladi? Misollar yozing.

11. Adabiy tildagi F undoshi shevalarda qanday variantlarga ega boʻladi? Misollar yozing.

12. B undoshi v va p ga oʻtishi mumkinmi? Misollar yozing.

13. L undoshining soʻz boshida qoʻllanishiga misollar keltiring.

14. Umlaut hodisasiga (эt - этэ) misol keltiring.

15. Sheva "й"lovchi shevami yoki "дж"lovchimi? Soʻz boshida "й" yoki "дж" qatnashgan oʻnta misol yozing.

16. Qoʻshma soʻzlarda fonetik oʻzgarishlar yuz beradimi? Masalan, bu yerda "borda", beshta misol yozing, va fonetik oʻzgarishlarni izohlang.

17. Soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: ayvon – həйвон, uzum – ўзүм v.b.

18. Soʻz urgʻusining turli turkumlardagi soʻzlar boʻgʻinlariga tushishiga misol keltiring.

19. Shevada oʻzidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-ayollarga;

-erkaklarga.

20. Oʻzidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-singillarga;

-ukalarga.

21. Oʻz ota-onasini, qarindosh-urugʻlarini nima deb chaqiradi:

-onasini;

-otasini;

-onaning ukasi va akasini;

-otaning ukasi va akasini;

-onaning opasi va singlisini;

- otaning opasi va singlisini;
- onaning otasi va onasini;
- otaning otasi va onasini;
- opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
- aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.

-opasining erini nima deb chaqiradi?

22. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?

23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.

24. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.

25. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.

26. Ovqat nomlari.

27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.

28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari

29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.

30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.

31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog'liq bo'lgan 20 so'zni yozing va izohlab bering.

32. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.

33. Erkalash - kichraytirish affikslari.

34. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.

35. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering..

36. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affikslar.

37. Olmosh turlarini yozing.

38. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5 ta shakl).

39. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2 ta shakl).

40. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3 ta shakl).

41. Fe'llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

42. Fe'llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

43. Fe'llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

45. Bu savolnoma- dasturga xalq og'zaki ijodidan 2 ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1- 44 savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan mustaqil ishlr uchun adabiyotlar⁵

Абдуллаев Ф. Кыпчакский говор узбекского языка. АКД.Т.,1957.

Абдуллаев Ф. А. Чўзиқ унлилар табиати тўғрисидаги // ЎТАМ. 3. Т.,1959.

Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Т.,1960.

Абдуллаев Ф. А. Фонетика Хорезмских говоров. Т., 1962.

Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Т., Фан, 1978.

Абдуллаев Н. Фонетические особенности узбекских говоров Северо-Западного Афганистана. АКД.Т.,1982.

Алиев А. Уйчинский говор узбекского языка. АКД.Т.,1960.

Алиев А. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар // Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан, 1966.

Алиев А. Наманган гурух шевалари // ЎТА. 5-сон.Т., 1969.

Алиева А. Наманганская группа говоров узбекского языка. АДД. Т.,1975.

Алиев А.Ю., Назаров Қ.Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. Т., 1976.

Алиев А.Ю., Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Т. 1974.

Алмаматов Т. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1978.

Алмурадов Х. Морфология узбекских говоров Низовья Сурхандарьи (имя и глагол). АКД.Т.,1982.

Атамирзаева С. Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. АКД. Л., 1963.

⁵ Adabiyotlar va ularning mualliflari asliga ko'ra yozildi.

Афзалов Ш. Паркентский говор узбекского языка. АКД. Т., 1953.

Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности кипчакских говоров Хорезма. АКД. Т., 1966

Бегалиев. М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. Т., Iqtisod-Moliya, 2007.

Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров. Известия АН. 5. Т., 1953.

Бўронов М. Қорапалпоғистондаги ўзбек шеваларининг лексикасидан. // Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари. Т., 1972.

Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакий. АКД. Т., 1972.

Валиев М. Найманский говор узбекского языка. АКД. С., 1963.

Гафурова Н. С. Ниязбашинский говор узбекского языка. АКД. Т., 1962.

Гулямов Г. Морфология Ташкентского говора. АКД. М., 1954.

Гулямов Х. Джизакский говор узбекского языка. АКД. Т., 1954.

Гулямов Я. Г. Грамматика Ташкентского говора. Т., 1968.

Джураев Б. Дж. Шахрисабзский говор узбекского языка. АКД. М., 1959.

Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Т., 1964.

Джураев А. Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадарьи и в ареальном освещении. АКД. М., 1986

Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. Т., Фан, 1966. 160-292-бетлар

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. АДД. М., 1991. 38 с.

Джурабоев А. Названия свадебных церемоний в узб. языка (на материале андижанской группа говоров). АКД. Т., 1971. 23 с.

Джураёва Х. Фонетика-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этнические название «турк - калтагай» АКД. Т., 1975.

Данияров Х. Бахмальский говор узбекского языка. АКД. М., 1955.

Данияров Х. Восточно-кыпчакские говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. АДД. Т., 1977.

Джуманазаров Ю. Морфологические особенности Хазараспского говора узбекского языка. АКД. Т., 1961,

- Жуманазаров Ю. Ўзбек тилининг жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик тузилиши. Т, Фан. 1976.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. Т, 1963.
- Зуфаров С. Сайрамский говор узбекского языка. АКД. Т, 1966.
- Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи, Т.. 2000.
- Ибрагимов Ю. Морфология Ходжелийско-Кунградских говоров узбекского языка. АКД. Т, 1974.
- Ибрагимова З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари кишлок хўжалиги лексикасининг линггогеографик тадқиқи, НДА, 2009
- Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Кулоллик, тандирчилик ва шувоғчиликка оид. АДД. Т., 1956.
- Иброгимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах Ферганских говоров). Т., 1961.
- Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. Т, 1967.
- Ишаев А. Фонетические особенности Мангытского говора узбекского языка. АКД. Т, 1962.
- Ишаев А. Мангыт шеваси фонетикасидан материаллар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. IV. Т, 1962.
- Ишаев Аҳмад. Шевалар лугатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988 йил. 2-сон. 37-42-бетлар.
- Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. Т., Фан, 1990.
- Ўйлошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т, Фан, 1986.
- Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка. АКД. Т, 1968.
- Мадрахимов А. Исследования по лексике огузского наречия узбекского языка. АДД. Т, 1978.
- Маматкулов А. Узбекский джекающий говор Шерабадского района (фонетика и морфология). АКД. Т, 1961.
- Маматов А. Андижанский говор узбекского языка. АКД. Т, 1967.
- Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АКД. Т, 1965,
- Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т, Фан, 1969.
- Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка (на материалах узбекских говоров Кашкадаринской области). АКД. 1971.

Мирсагатов Т. Киркский говор узбекского языка. АКД. Т., 1954.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси // ЎТА. Т., 2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг киёсий тадқиқи. Т., Фан, 2005.

Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т., Фан, 1983.

Мухамеджанов К. Туркестанский говор узбекского языка. АКД. Т., 1970.

Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана. АДД. Т., 1988.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг вариант-вариант муносабати. НДА, 1998.

Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах. АКД. Т., 1963.

Назаров К. Шимолий Ўзбек шевалари ҳақида // Ўзбек филологияси масалалари. Т., 1970.

Назаров К., Ғуломов Ё. Ўзбек диалектологияси. Т., Университет, 1993.

Носиров Ш. Ём шевасининг баъзи бир морфологик хусусиятлари // Тилшунослик масалалари. Т., 1960.

Носиров Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир лексик хусусиятлари // Ўзбек шевалари лексикаси. Т., Фан, 1966

Носиров Ш. Кокандский говор узбекского языка. АКД. Т., 1965.

Поливанов Е. Д. Звуковой состав ташкентского диалекта. Т., 1922.

Поливанов Е. Д. Введение и изучение узбекского языка. Вып. 1. Т., 1925.

Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т., 1933.

Поливанов Е. Д. Казак-найманский говор узбекского языка. Известия АН СССР. 1. М., 1933.

Ражабов Н. Карнабский говор узбекского языка. АКД. Самарқанд, 1959.

Ражабов Н. Ўзбек тилида феъл шаклларининг алмашилиб қўлланилиши. Т., 1991.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. Т., Ўқитувчи, 1996.

Рахимов С. Лексика узбекских говоров Сурхандарьинской области. АКД. Т., 1974.

Рахимов Р. Сурхондарё Ўзбек шевалярининг таснифи масаласи // ЎТА.Т,1985.

Рахимов Р. Сурхондарё Ўзбек шеваляри лугати. Денов,1993.

Решетов В. В. О диалектной основе узбекского литературного языка. Вопросы языкознания. I, М, 1955.

Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система. АДД. Академия наук УзССР. Т,1952.

Решетов В.В. Маргиланский говор узбекского языка. АКД.Т,1940.

Решетов В. В. Ўзбек шевалярининг классификацияси // УТА. Т, 1966.

Решетов В.В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Т, Ўқитувчи, 1978. Саидова М. Наманган шеваляридаги кариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. АКД. Т,1995.

Садыков Т. Лексика говоров Ташкентской области. АКД.Т,1968.

Тулаков С. Наманган шаҳар шеваляри лексикасидан материаллар // Ўзбек шеваляри лексикаси.Т,Фан, 1966.

Тошкент область ўзбек шеваляри.Т. 1976.

Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД.Т,1965.

Туракудов А. Лексика Кокандской группы говоров. АКД.Т,1971

Тургунов А. Фонетическая структура баликчильской группы говоров узбекского языка. АКД.Т.,1969.

Тургунов Т. Запдноферганские говоры узбекского языка. АКД. Т, 1968.

Туралова М. Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах (по материалам карлукско-уйгурской группы говоров) АКД.Т, 1972.

Туралова М. Ўзбек шеваляри синтаксиси. Т, Фан, 1984.

Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ, Туганмас бойликлар булоғи. Т, Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т, 2004.

Ҳасанов Б. Исследование узбекских говоров типа тюрк-барлас. АКД.Т,1980.

Ҳамраев Х. Основные фонетические особенности кашкадарьинских говоров узбекского языка. АКД,Т,1973.

Хусайнова З. Ономаσιологическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском языке (на материале). АКД.Т,1984.

Шарипов О. Папский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Шарипов Х. Узбекские говоры южной Киргизии. АКД.Т,1967.

Шамсуддинов И. Каракульский говор узбекского языка. АКД.Т, 1966.

Шералиев Э. Лексика узбекских говоров северо-восточного Таджикистана. АКД. Т, 1974.

Шерматов А.Каршинский говор узбекского языка. АКД.Т,1960.

Шерматов А. Куйи Қашқадарё Ўзбек шевалари. Т, 1972.

Шерматов А. Ўзбек халқ шеваларидан материаллар.Т,1975.

Шерматов А. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов (на материале узбекских диалектов Нижней Кашкадарьи. АДД. Т,1978.

Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари.Т,Фан,1978.

Шерматов А. Лингвистик география нима? Т, Фан, 1980.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Т,1962.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи. ЎТА, 3.Т, 1969.

Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Т, Фан,1983.

Шоиноятова М. Падежи в узбекских говорах. АКД.Т,1973.

Усмонов К. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка.АКД.Т..1967.

Фарманов И.Ошский говор узбекского языка. АКД.Т,1960

Эгамов В. Ўзбек тилининг Ғаллаорол шевалари. Самарканд. 1970.

Юлдашев Т.Узбекские говоры южного Таджикистана. АКД.Т, 1968.

Юлдашев А. Морфологические особенности манкентского говора узбекского языка. АКД. Т,1981.

Ўзбек шевалари морфологияси. Т,1984.

Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1966.

Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1991.

- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. Т., 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. Т., 1960.
- Ўринбоев Б, Жўраев Х. Ўзбек гили турк-калтатой шевасининг грамматик хусусиятлари. Т., Фан, 1985.
- Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. Т., 1936.
- Ғуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси // УДМ. I. Т., 1957.

**Buyurtma 83. Adadi 1000. Hajmi 5,5 b/t.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi.**

